

Васлий Самарқандий

ИМОМИ АЪЗАМ ҲАЁТИ
ҲАҚИДА ҚИММАТЛИ СЎЗЛАР

АЛ=КАЛОМУ=Л=АФҲАМ ФИЙ
МАНОҚИБИ=Л=ИМОМИ=Л=АЪЗАМ

Тошкент

1991

ББК 51.1(2)
А 45

Нашрга тайёрловчилар Маҳмуд Умар, Маҳмуд Ҳасаний
Муҳаррир Маъфират Орифжонова

Қарийб 1200 йилдан бери ҳукм суриб келаётган сунний мазҳабининг асосчиси куфалик Абу Ханифа ан-Нуъмон ибн Собит Имоми Аъзам («Улуғ Имом») эди. Имоми Аъзам (699—767 й.) ўз давридаги барча илмларни эгаллаган етук олим эди. У Муҳаммад пайғамбарнинг сафдошларини кўрган ва суҳбатини олган зот эди.

Имоми Аъзам ва унинг пок ҳаёт тарзи ҳақида ўтмишда араб ва форсий тилларда кўплаб асарлар ёзилган. Ўзбек тилидаги асар эса 1914 йилда пайдо бўлди. Бу самарқандлик етук олим ва шоир Васлий Самарқандий томонидан ёзилган ва юқорида номи келтирилган китобдир.

Васлий бу китобда Имоми Аъзамнинг таржимаи ҳолини, босиб ўтган ҳаёт йўлини баён этади.

Мазкур асарнинг нашр этилиши Ўрта Осиёда ислом тарихи, сунний мазҳабининг пайдо бўлиши ва унинг асосларини ўрганишда муҳим қўлланмадир. Китоб қизиқарли бадий ҳикоявий тарзда ёзилган бўлиб, катта қизиқиш билан ўқилади. Ешларга ҳам, катталарга ҳам мазҳабларнинг тарихини ўргатишдан гашқари, у юксак одоб ва ахлоқ, чиройли хулқни ва муомала намуналарини ифода этади.

А $\frac{4103000000-11}{731(01)-91}$ 10-91

ISBN 5-8414-0006-1

© Мажнунтол, 1991.

МУҚАДДИМА

Тарихда шундай машҳур зотлар ўтганки, тазкира ва тарих арбоблари улар ҳақида сўз очганларида: «Бу зот таъриф ва тавсифга муҳтож эмас, бу ерда номлари табаррукона келтирилди», деб қўя қоладилар. Ана шундай зотлардан бири Имоми Аъзам (Улуғ Имом) лақаби билан машҳур бўлган Абу Ҳанифа ан-Нўъмон ибн Собит эди.

Ҳақиқатан ҳам ислом оламида Имоми Аъзам номини билмаган ва эшитмаган киши бўлмаса керак. Зотан, ер юзи мусулмонларининг катта қисми Имоми Аъзам асос солган Ҳанафия ёки сунний мазҳабида бўлиб, у чизиб берган йўлдан юрадилар.

Имоми Аъзам 699 йилда Куфада туғилади. Ўз давридаги илмларни пухта эгаллаган бу зотда фикҳ (ислом қонуншунослиги) илмига нисбатан катта рағбат пайдо бўлади. Бу соҳада фикҳшунос олим Ҳаммод ибн Абу Сулаймондан таълим олади. Бу соҳани мукаммал эгаллаган Имоми Аъзам шарият ҳуқуқларини системага солади, истеҳсон (биров ҳақида яхшилик билан сўзлаш, эслаш) принципини ишлаб чиқади.

Ўз даврининг етук олими бўлган Имоми Аъзамни Ироқ ҳокими Язид ибн Умар Куфа қозиси бўлишга таклиф этади. Имоми Аъзам рад этгач, бир юз ўн қамчи уриш билан жазоланади. Халифа Мансур (754—775 й.) ҳам уни халифаликнинг бош қозиси вазифасида ишлашга таклиф этади. Яна рад этгани учун қамалади ва калтаклаб ўлдирилади (767 й.).

Имоми Аъзам ҳалоллик ва покликда, парҳезгарлик ва тақвода юксак даражадаги зот бўлган. Қозилик мансабида бирорта хатога йўл қўйиб, гуноҳдор бўлишни истамаганлиги унинг ҳалокатига сабаб бўлган эди. Бу зот ўз даврининг буюк аллома олими бўлса-да, ундан бирорта асар қолмаган. Шарқ оламида машҳур бўлган «Ал-фикҳ ул-акбар» («Катта фикҳ китоби») баъзи олимларнинг фикрича Имоми Аъзам қаламига мансуб дейилади.

Қўлингиздаги китоб Имоми Аъзамнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг сифати ва фазилатларини мукаммал баён қилади. Шунинг учун биз бу ҳақда кўп гапиршни лозим топмадик. Аммо шу китобни бунёд қилган киши ҳақида бир-икки огиз гапиршни зарур деб биламиз.

Имоми Аъзам ҳаёти ҳақидаги мазкур китоб Васлий Самарқандий таҳаллуси билан машҳур бўлган Саид Аҳмад уста Азим ўғлининг (1870—1925 й.) қаламига мансуб. Васлий Самарқандий араб, тожик ва туркий тилларни мукаммал билган киши эди. У Самарқанддаги Орифжонбой ҳамда Хусан ибн Аббос мадрасаларида мударрислик қилган. «Ўзбек Совет Энциклопедияси»да ёзилишича, у 1918—1922 йилларда Самарқанддаги Мирзо Улуғбек мадрасасида Совет мактаблари учун муаллимлар тайёрлаш курсида дарс берган. Васлий Муқимий, Фурқат, Камий, Тўғрал, Ҳамза Ҳакимзода Нисёзийлар билан ҳамфикр бўлиб, мушоиралар олиб борган. Ҳатто Ҳамза Васлийга бағишлаб тожикча шеър ёзган бўлиб, бу шеър «Садойи Фарғона» газетасининг 1914 йил, 69-сонида босилган эди.

«Қомус»да ёзилишича, Васлийдан 12000 мисра шеър ва 25 та илмий рисола қолган. Улар қаторига «Тўхфат ул-аҳбоб», «Назм ус-силсила», «Армуғони дўстон», «Нафъ ут-толиб» китобларини, Муҳаммад Хусайннинг «Мебояд дид», Ройганднинг «Мебояд писандид» асарлари таржимасини киритиш мумкин.

Унинг «Ал-Калом ул-афхам фий маноқиб ил-Имом ил-Аъзам» («Имоми Аъзам ҳаёти ҳақида қимматли сўзлар») номи билан аталган ва 1914 йили Тошкентда чоп этилган мазкур китоби бугун диққатингизга ҳавола этилмоқда. Китоб ўзбек тилида ёзилган бўлиб, машҳур шоир, таржимон ва етук хаттот Сирожиддин Махдум (Сидқий Хандақлиқий) кўчирган нусхадан чоп этилган.

Мазкур асарнинг чоп этилиши ислом дини тарихини ўрганишда, хусусан Ўрта Осиёда ҳукм суриб келган сунний мазҳабни билан чуқур танишишда катта аҳамиятга эга. Бундан ташқари, Имоми Аъзамнинг пок ҳаёт тарзи ҳар бир одам учун ибрат олишга арзийдиган ҳаётдир.

Васлийнинг бу китоби эски ўзбек тилида ёзилгани учун араб ҳарфидан рус ҳарфига айнан алмаштирилди, холос. Қийин сўз ва ибораларга эса матида ҳамда китоб охирида изоҳ, шунингдек луғат илова қилинди.

*Маҳмуд Умар,
Маҳмуд Ҳасаний*

БИСМИЛЛОҲИР РАҲМОНИР РАҲИМ

Жаҳон-жаҳон ҳамд (мақтов) Латифега сазодурки, биз Туркистон аҳлини ислом шарафи ила мушарраф қилгонидек, Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собит Имоми Аъзам ҳазратлари мазҳабларига пайрав [эргашувчи] ва тобеъ қилмиш.

Шеър:

Юз шукрки, бизларни мусулмон қилди,
Пайғамбарига мутиъи фармон қилди.
Аҳкомига қўп яхши амал қилмоқ учун,
Уз лутфи илан тобеъи Нуъмон қилди.

Чаман-чамаи салавот Расулига бажодурки, бизларни ҳидоят (тўғри йўл) чироғи илан залолаг (адашув) зулматидин қутқариб, шарифати фарроий исломия (исломнинг ёрқин шарияти)ки, ҳаминша тариқи фалоҳ (қутулиш йўли) ва маслакнажот бўлишини оёт (қуръон оятлари) ва аҳодис (ҳадислар) ила исбот этмиш.

Шеър:

Шукрки Аллоҳ Мустафо қилди биза изҳори шаръ
Айлади равшан жаҳонни дам-бадам анвори шаръ.

Гулшан-гулшан даъавот (дуолар) этинг ол ва асҳоби (дўстлари) ғаким, ашрафи мутолиблари (масалаларнинг энг шарафлиси) ибқойи ислом (исломнинг абадийлашуви) ва алтафи маориблари (масалаларнинг энг шарафлиси) ижройи аҳком (ҳукмларнинг ижроси) эрмишдур.

Шеър:

Эрди мақсуди саҳоба сўбҳу шом,
Айламак исломни олий мақом.
Саъйлар кўргуздилар ислом учун,
Токи ислом ўлди охир меҳри фом.

Раҳамот, яъни Ҳақ раҳматлари Субҳонни мужтаҳиди изом (улуғ мужтаҳидлар) ҳазратларига бўлсунким, уммати Муҳаммадия ва миллати Аҳмадия учун улуми исломия (ислом илмлари) йўлида жаҳд (ҳаракат)лар қилиб, машаққатлар чекиб, масойили зарурия (зарур масалалар)ни далоили диния (диний далил-

лар)дан истинбот (чиқариш) ва баён этиб, ибодат ва тоъат, амал ва итоат тариқа (йўл)ларини биз умматларга осон кўрсатмишлар.

Шеър:

Мужтаҳидлар жаҳон чироғидур,
Илми диний гулининг боғидур.

Хусусан ўз пешво ва имомимиз Ҳазрати Имоми Аъзам Абу Ҳанифа Нуъмон ибн Собитким, хизмати динияси (диндаги хизмати) машҳури оламдур ва ҳиммати шаръияси ўз сифатида аъзам (улуғ)дур. Биз туркистонликлар ул жанобнинг мазҳаби ила мумтоз (имтиёзлиқ) ва пайравлик давлати илан сарфроз (бахтиёр)дурмиз.

Шеър:

Имоми Аъзам ул зоти муаззам,
Улум ва тақво ила эрди ҳар дам.
Анга биз иқтидо қилмоқ билан шод,
Ки нури илмидан равшандур олам.

Эмди шаръияти фарроий исломияи шарифа (муқаддас исломнинг ёрқин шарияти)нинг яхши ошиқларини кўнгил яраси ва тариқайи марзияйи латифан Ҳазрати (Ҳазратнинг латиф ёқимли йўли) Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг муҳаббати содиқларини бечораси камина мударрис Саййид Аҳмад ал-Васлий ожизлик ила дейурким, ҳар ҳанафий мазҳабга Ҳазрати Имоми Аъзам жанобларини сифат ва манқабат (хизмат)ларини билмак лозим. Таржимаи ҳоллари ва тириклик шарҳини англамоқ вожиб бўлғонини андиша қилиб Туркистон шеvasида, яъни ўзбекча тилимизда бир мухтасар маноқиби Имоми Аъзам таҳрир қилмоқни мувофиқ билиб, маоний мундарижа (мундарижа тартиби)ни голибан аллома Шаҳобиддин Аҳмад бин Ҳажар ҳазратларини «Ал-хайрот-ул-иҳсон» номли китобларидан ва баъзан Шайх Муҳаммад Алоуддин ал-Ҳаскафий ҳазратларини «Ад-дурр ул-муҳтор фи шарҳи танвир ул-абсор» номли китобларидан иқтибос этиб (олиб) арабийдан туркига таржима қилиб «Ал-калом ул-афҳам фи маноқиб ил-Имом ил-Аъзам» ном қўймоқни муносиб ва мутобик кўрдим, шояд ҳамватанларим мажлиси шарифлариға ёдгор ва ҳамдин қардошларим маҳфилли муниф (улуғ мажлис)ларига тазкор (кўрсатма) бўлғай. Андин эркак бирла хотунлар баҳра олғой, токи қари ва ёшлар имомларини дуруст тонуғой ва анинг мазҳабига яхши ихлос ва имон ила пайравлик қилғой. «Фаввазу амри ила-л-қаййум ил-ҳаййи, фа-инаҳху раббу кулли ҳаййин ва холиқу кулли шайъин ва саллаллоҳу ала хайри ҳалқини саййидина, мавлана Муҳаммадин ва ала олиқин ва асҳобиқин ва уламаи умматиҳи ва атбоъиқини салотан доиматан ма закараҳ уз-зокируна ва ғафала ан зикриҳ ил ғофилуна биманниқини ва карамиқини, ё рабб ал-оламин»!

**ҲАЗРАТИ ПАЙҒАМБАР АЛАЙҲИС-САЛОМНИНГ ИМОМ АБУ
ҲАНИФА
ҲАЗРАТЛАРИ УЧУН ҚИЛҒОН БАШОРАТИ МУЪЖИЗАИ
САМАРАЛАРИНИНГ БАЕНИ**

Қола-н-набиййу алайҳис-салому: лав кона-л-илму инда-с-сураййа латанавалаҳу рижолун мин абнои форсин», яъни Пайғамбар алайҳис-салом айтдилар: «Агар илм кўк узра бўлса ҳам, албатта ажам болаларидан бир тоифа эронлар анга эришур». Ва қола алайҳис-салому лав кона-л-имону инда-с-сураййа латанавалаҳу рижолун мин абнои форсин», яъни Набий алайҳис-салом демишларким, агар имонда осмонда бўлса ҳам, форс ўғлонларидан эронлар анга аниғ етишур. Ҳадиси шариф (муқаддас ҳадис)нинг ҳосили маъниси шулким, ажам элидан ва форс қавмидан кўп улуг мужтаҳидлар ва буюк олимлар чиқиб, ислом динига яхши-яхши хизматлар қилурлар. Мурод бу сўздан форс ғайри араб (арабдан бошқа) демакларидур, зеро араблар арабдан ўзга уруғни форс ва ажам дейурлар ва Ҳазрати Имоми Аъзамнинг боболари ғайри араб қавмидандурлар, аксарини уламонинг сўзлари шулдур. Биноан, жаноби муҳаққиқ (тадқиқотчи) Жалолиддин ас-Сийути демишларким, шу ҳадис Имоми Аъзам ҳазратлариға башоратдур ва буюкларига ишоратдур. Бу сўзга ҳеч шак йўқдур, зероки Имоми Аъзам замонларида ҳеч ким жаноб Имом ва шогирдларидек улуг олим ва буюк мужтаҳид бўлуб пайдо бўлгон йўқдур. Бас Имоми Аъзамнинг вужудлари муъжизайи зоҳирайи Пайғамбар алайҳис-саломдур, зероки воқеъдан илгари хабар бермишлар. Бас Имоми Аъзам маъзабиға пайравчилик қилгонлар ҳар қанча шукрлар қилса сазодур, чунки «Ад-дур-ул-мухтор» соҳиби демишким; «Қуръондан сўнгра Мустафо саллаллоҳу алайҳи васаллам муъжизаларининг каттароғи Абу Ҳанифа ан-Нуъмон-Имоми Аъзамдур». Ва қола-н-набиййу алайҳис-салому: инна Одама ифтахара би ва ана афтахиру би-ражулин мин уммати исмуҳу Нуъмон, куниййатуҳу Абу Ҳанифа, ҳува сирожу уммати». яъни Онҳазрат саллаллоҳу алайҳи васаллом айтдиларким, Одам алайҳис-салом менга фахр қилиб эркан ва мен умматимдан кимарсаға фахр қилурманки, исми Нуъмон ва лақаби Абу Ҳанифадур. Ул киши умматимға ҳидоят (тўғри йўл) чироғи эрур. Шак йўқдурки, бу ҳадиси шарифнинг маъниси Имоми Аъзам ҳақларида содиқ ва мутаҳаққиқ (ҳақиқий) дур, зероки илмлари нури билан ислом олами равшан ва мунаввар бўлди ва бўлмоқда. Мингларча йўлдан озгонлар ҳидоятлари зиёси ила ҳақинча мақсуд йўлини топди ва топмоқда.

Ва қола-н-набиййу алайҳис-салому: инна саир ал-анбийюн йафтахируна би ва ана афтахиру би Аби Ҳанифата ман аҳаббаху фақад аҳаббани ва ман абғазаху фақад абғазани», яъни Онҳазрат алайҳис-салом айтдиларки, Пайғамбарлар менга фахр

қилурлар эрди ва мен Абу Ҳанифаға фахр қилурман. Кимки Абу Ҳанифани дўст тутса, мени дўст тутмиш ва ҳар кимарса анга душманлик қилса, менга душманлик қилмиш. Бу ҳадиси шарифдан маълум бўлурки, имон аҳлиға Пайғамбар алайҳис-саломни дўст тутмоқ вожиб бўлғонидек, Имоми Аъзам ҳазратларини ҳам дўст тутмоқ вожибдур ва билъакс саркашлик этмак (бўйин эгмаслик) ҳаромдур, Наъзуз биллоҳи мин золика.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМҒА ТОБЕЪ БЎЛМОҚ ШАРОФАТИНИНГ БАЕНИ

Жаноб Исмоил бин Аби ар-Рижо ҳазратлари айтдиларки, бир кеча имоми Муҳаммадни тушумда кўрдум, айтдимки: «Аллоҳ Таъоло сенга на қилди?» Айтдиким: «Аллоҳ Таъоло мени мағфират қилди ва марҳамат илан дедикки, сени азоб қилмоқни ирода қилғонимда бу илмни сенга бермас эрдим, яъни илм берганим (мағфират) гуноҳларни кечиш қилганимдур. Яна айтдимки: «Ё имоми Муҳаммад Абу Юсуф на ердадур?» Айтдикки: «Мендан икки мартаба юқоридадур». Айтдимки: «Имоми Аъзам Абу Ҳанифа қай даражададур?» Айтдиким: «У киши аълон илайинда жуда юқори даражададурлар, на учун ҳам даражалари жуда юқори бўлмағойким, қирқ йил хуфтанғача қилғон таҳорат бирлан бомдод намозини ўқуғон ва эллик беш ҳаж қилғон ва Аллоҳ Таъолони тушида юз мартаба кўрғон».

Имоми Аъзам ҳазратлари энг охирги ҳажларида Қаъбайи муаззамада бир кеча Ҳарамни муҳтарам ҳожиларидан ижозат олиб кириб, икки сутунни ўртасида тик туриб, Қуръоннинг ярмини ўқуб, рукуъ ва сужуд қилиб, яна шул оёғлари ила тик туруб, Қуръони Мажидни хатм қилдилар. Саломдан сўнгра йиғлаб Тангри Таъолоға ёлбориб муножот қилдиларки; «Худовандо, бу заиф банда сенга ибодатинг ҳақинча ибодат қиллолмади, лекин маърифатинг ҳақинча сени тонуди. Эмди хизмати нуқсонининг маърифатинг камолиға бағишла. Хонайи қаъбани бир тарафидан ҳотифий (ғойиб) овоз келдикки: «Ё Абу Ҳанифа, бизни яхши тонудунг ва бизға яхши хизмат қилдинг, эмди сени ва сенга тобеъ бўлғонларни ва ҳар кимарсаки қиёматғача сени мазҳабинг-да бўлурлар, мағфират қилдим».

Эмди Имоми Аъзамнинг мазҳабиға мушарраф бўлғон одамларға лозимдурки, бу неъмат қадрини билиб ва бу давлат шарафини англаб, ҳамиша Аллоҳ Таъолоға шукрлар қилгай ва фармонлариға жону дил бирла амал айлағай, йўқса мен ҳанафий мазҳаб мусулмонман демакнинг эътибори йўқдур.

Аллоҳумма ажъална омилийн би аҳкоми-л-исломи би-жоҳи ҳабибика алайҳис-салому ва би-ҳаққи фиҳқи ҳоза-л-имоми ва саййирна олимина ва ходимина фи ижрой-л-аҳқоми.²

ҲАЗРАТИ АЛИ ҚАРРАМАЛЛОҲУ ВАЖҲАҲУ ҚИЛҒОН ДУОЛАРИНИНГ БАРАКАТИ БАЕНИ

Ҳикоят қилурларким, Имоми Аъзамнинг оталари Собитни ёш болалик вақтида боболари жаноб Ҳазрати Али разияллоху анху (Аллох ундан рози бўлсин) ҳузури шарифларига олиб келиб, боласи Собит борасида муборак дуоларини талаб қилди. Ҳазрати Али жаноблари Аллоҳ Таъоло бу болани ўзиға ва зурриясиға баракат берсун, деб дуо қилдилар. Зурриясидан Имоми Аъзам-дурлар. Ҳазрати Али қаррамаллоху ваҗҳаху (Аллоҳнинг қарами унга бўлсин) дуоларининг баракати азимасидандурким, Имоми Аъзамнинг мазҳаблари машхур бўлди. Шогирд бирла тобеълари кўп эди. Ҳамма улуг уламолар ва буюк мужтаҳидлар анинг мазҳабини усул ва фуруъи (масалалари)ни таҳрир қилдилар. Мазҳабидаги манқул ва маъқулларға таҳқиқ кўзи ила назар қилиб, сўнгра ривож бердилар. Алҳамдулиллоҳ, Ҳазрати Имоми Аъзам мазҳаблари фойдалар хазинаси ва қоидалар ганжинаси бўлди. Бу ҳамма баракат Ҳазрат Али разияллоху анху (Аллоҳ ундан рози бўлсин)нинг дуолари баракатидандур. Ҳазрати Имоми Аъзам мазҳаблари шундоғ равнақ топдики, барча ислом шаҳарларига писанд ва тўла иқлимларға аржуманд бўлди, балки иқлимларда ва тўла юртларда Имоми Аъзам мазҳабидан бошқа мазҳабни танумагайлар. Андоқки, Рум ва Ҳиндустон, Туркистон, хусусан Фарғона, Тошканд, Хўжаид, Урганж, Балх ва Самарқанд шаҳарлари.

Жаноби фақиҳи Муҳаққиқ ибн Обидин «Дурр-ул-мухтор» ҳошияси «Радд-ул-мухтор»да ёзмишларки, Самарқандда бир мазор бордур. Анда тўрт юз Муҳаммад номли ҳанафий мазҳаб улуг уламоларнинг қабрлари бордур. Ҳар қайулари аҳли фатво, аҳли тасниф ва тадрис эрдилар. Алардан кўп буюк уламо чиқгон, тўла шогирдлар ва ўзга мусулмонлар фойда элтқон эрдилар. Қачонки «Ҳидоя»нинг соҳиби оламдан ўтдилар, шундоғ зотни ўшал уламолар қаторида қўймоқ беадаблик бўлур, деб дафн қилмоқни ман қилдилар. Эмди муҳаррири ҳақир (ғариб муҳаррир) оғизона арз қилурки, воқеъан жаноб ибн Обидин нақл қилгон уламолар мазори Самарқандда маълум ва машхурдур, «чокири хибра» мазори дейурлар. Ул мазорда алам-ул-худо Шайх Мансур Мотуридий ҳазратларининг қабри шарифлари мавжуддур, уламоий изом ва талабан киромнинг зияратгоҳидур. Оз-моз ағниё (бой)лар ҳам ихтимом қилурлар. Лекин, на чораким, яҳудийлар оёғининг остида эзилиб, хароб ва нопадид бўлмоқда. Ҳазрати Шайх Мансур ва тўрт юз Муҳаммад ном уламоий изом (улур уламолар) тарафи ашрафларидан рижо қиламанки, бирор ҳамиййатпеша, динпарвар одам ўшал файзосор мазор жаворида ҳужралар бино қилиб, обод қилғой. Мадраса бўладиргон бўш жой ҳам бордур. Оҳ, қачон уламо қадрини билурмиз. Гарчи ул

мазор атрофида яҳудийлар кўп бўлса ҳам, мусулмонлар оз эмас-дур, балки узоқ жойлардаги мусулмонларга ҳам хабар олиб, обод этмак лозимдур.

Яна Али каррамаллоҳу важҳаҳу дуоларининг баракатиға келайлук. Чунончи бир шогирдлари Имоми Муҳаммад улуми динияда тўққиз юз тўқсон тўққиз китоб тасниф қилгон эрдилар. Баъзи жоман сағир ва жоман кабир ва мабсут (багафсил), зиёдет ва наводир ва фиқҳда «Сияри кабир» ном бир китоб тасниф қилгон (ёзган) эрканларки, олтмиш дафтар эркан. Имоми Шофиъий Имоми Муҳаммаднинг шогирдларидандур.

Имоми Шофиъий деб эрканларки, ҳар ким фиқҳни билмакни истаса, Имоми Аъзам шогирдлариға шогирд бўлсун. Зероки маъоний (тартиб) уларға осон ҳосил бўлур. Менки Имоми Шофиъий-дурман, фақиҳ бўлмадим, магар Муҳаммад ибн Ҳасан китобларини ўқуб, муталаа қилиб фақиҳ бўлдум.

Уламолар демишларким, фиқҳни жаноб Абдуллоҳ ибн Маъсуд разияллоҳу анҳума экиди, имом Алқама суғорди, Иброҳим ан-Нахафий ўрди, Имоми Ҳаммад янчди, Абу Ҳанифа ун қилдурди, Имоми Абу Юсуф юғуруб, яъни қорнштуруб ҳамир қилди ва имоми Муҳаммад нон пишурди. Ҳамма мардум имоми Муҳаммад нонидан ейурлар. Баъзи уламо шу маънони назм қилибдур:

Ал-фиқҳу заръу Ибни Масъудин ва Алқама,
Ҳассодуҳу сумма Иброҳиму даввосу.
Нуъмону тоҳунуҳу Йаъқубу ожиннуҳу
Муҳаммадун ҳобизуҳу ва-л-акилун-носу.

Имоми Муҳаммад фиқҳни нондек омода қилгонларини маънисини шулдурки, фуруъларни усулдан истинбот (фаҳмлаб олиш) ва масойил (масала)ларни далоийл (далиллар)дан истихрож қилиб (чиқариб), ани таҳрир ва таҳзиб этиб (тўғрилаб), андоғ равшан қилдики, ҳеч бир нимарсаға ҳожат қолмади. Мунча хидмати диния (диндаги хизмат)ларнинг ҳаммаси Ҳазрати Али дуоларининг баракотидан ва кароматларидандур.

ИХЛОС ИЛА УЛАМОЙИ ИЗОМ (УЛУҒ УЛАМОЛАР)ДАН СЎЗЛАМАҚНИНГ ЯХШИЛИГИ БАЕНИ

Инда зикру-с-солиҳина назала-р-раҳмату, яъни яхшиларнинг сифатларини сўзламак вақтида Аллоҳ Таъолонинг тарафи ақдасидан раҳмат ёғилур. Жаноб ал-Ҳофиз Абулқосим бин Асокир дебдурларки, саҳоба ва тобеъин фазилатларидан сўнгра Абу Ҳанифа, Молик, Шофиъий ва Аҳмад фазилатларини ўқуб, зикр қилмоқ ва ҳўб ихлос бирлаи қулоқ солиб, яхши-яхши хидмати диния (диндаги хизмат) ва сирати ҳамидаларини билмак жуда яхши амал қилгондек бўлур ва кўнгил нури илоҳий ила тўлур. Эмди мажлисларда бошқа беҳуда сўзлар ўринға уламоий изом

(улуғ уламолар) маноқиб (хизмат)ларинниг ўқушмак дунё ва охират учун кўп фойдалидур. Хусусан, ўз имоминиз Имоми Аъзам маноқиб (хизмат)ларини ўқимак знеда мупосиб бўлса керак.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ НАСАБЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзамдан Ҳаммод отлиқ бир ўғул қолгон эрди. Ҳаммоддан икки машхур ўғул бордур, бири Умар отлиқ, яна бири Исмоил номлиқдур. Умар дер эрканки, бобом Имоми Собит ўғли, Собит Зута ўғли, Зута Моҳ ўғлидур. Аммо Исмоил деб эрмишким, бобом Имоми Аъзам — Собит ўғли, Собит ан-Нуъмон ўғли, ан-Нуъмон Марзубон ўғлидур. Марзубон форс аҳрорларинниг ўғлонларидандур. Ҳаргиз бизларда қуллик йўқдур.

Шайх Шаҳобуддин Аҳмад бин Ҳажар бу икки кишининг сўзларини тавжиҳ ва тавфиқ қилиб (шарҳлаб) дурларким, Зута ила ан-Нуъмон бир кишидур, яна Моҳ ила Марзубон ҳам бир одамдур. Андоқки бир одамга икки исм ё бир исм бирла бир лақаб бўлур. Баъзи дебдурларки, Имоми Аъзам — Собит ўғли, Собит Товус ўғли, Товус Ҳурмуз ўғли, Ҳурмуз Бани Сосон подшоҳидур. Баъзи айтибдурки, Зута Бани Яҳё арабдан бўлур, Зайд ўғли, Зайд Рошид ал-Ансорий ўғлидур. Лекин уламолар набиралар сўзларини эътибор қилмишлар, зероки алар боболари насабига воқифроқ ва орифроқдурлар. Валлоҳу аълам биссаваб.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ ТУҒИЛИШЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзам Куфада Абдулмалик бин Марвоннинг хилофати замонида санайи ҳижрия саксонинчи йили онадан туғилдилар. Ҳанафий мазҳабларга лозимдурки, мавлиди Имоми Аъзам муносабати ила буюк ийд қилиб, жамиятлар ясаб, Ҳазрати Имоми Аъзамни таржимайи ҳолларини ўқуб, эшитуб огоҳ бўлғойлар. Ҳижози жаннат тарозда тўрт мазҳаб аҳли ҳар қайуларини ўз имомларини ҳолатлари шарҳининг ўқуб эшитуб, жамият қилишиб, ийд қилурлар. Аммо бизнинг Туркистонда ҳаргиз бўлгон йўқдур. Шояд эмди бўлса.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ НОМЛАРИНИНГ БАЕНИ

Уламо иттифоқ қилмишларким, Имоми Аъзамнинг муборак исмлари ан-Нуъмондур. Бу исмда бир латиф сир бордур, зероки Нуъмон қон маъносида, қон баданнинг қивом (таянч)и ва тирикликнинг низом (тартиб)идур. Бинобарин, баъзи ҳукамо қонни — руҳ, дебдурлар. Имоми Аъзам ҳазратлари ҳам фикҳининг қивом (таянч)и ва масалайи зарурия (зарур масала)нинг руҳи ва низом (тартиб)и эрурлар. Ёки Нуъмон қизил лола маъносидадур, Ҳазрати Имоми Аъзам ҳаҳм фикҳ гулшаннинг қизил лоласи, балки ислом гулининг гулшанидур.

Ёки Нуъмон неъмат маъносидадур, воқеан Ҳазрати Имоми Аъзам халққа Аллоҳ Таъоло тарафи муқаддасидан раҳмати омма (авом халқ раҳмати) ва неъматини томма (тўлиқ неъмат) дурлар. Қунятлари Абу Ҳанифадур, маъноси мусулмонлар тоифасининг отаси ва меҳрибони, демакдур. Зероки ҳаниф деб ҳақ динга майл қилгон ва юз қўйгон кишини дерлар. Мусулмонлар ҳақ динга хўб майл қилгондурлар. Бир исмлари Сирож ул-уммадур, умматнинг чироғи демакдур. Воқеъан умматни залолат (адашув) зулматидан нажот ва ҳидоят (тўғри) йўлига чиқариб, мақсуди ҳақиқий (ҳақиқий мақсадлар)га еткурмак учун умматларнинг чироғи, балки оламнинг хуршиди (қуёши) десам сазодур. Зероки оламнинг интизоми исломнинг аҳком (ислом ҳукмлар)ига яхши амал қилмоқ ва фикҳия масойил (фикҳ масалалар)ига дуруст ошно бўлмоқ ила ҳосил бўлур ва барқарор қолур, йўқса биров бировга жафо қилмоқдан бошқа нимарса одамизод ора-

ларинда кам кўринса керакдур. Хулоса, халқи Аллоҳнинг осойиши шаръи шариф (муқаддас шарият) илан ҳосил бўлур.

Шеър:

Шаръ одамларнинг рифоҳидур,
Олам аҳлининг иззу жоҳидур.
Шаръ ушбу жаҳоннинг жаннатидур,
Тангрининг хўб ва яхши неъматидур.
Анга ходим ҳар анбийёи киром,
Қувонур хизматида жумлайи имом.
Барчага хизмати вазифа эрур,
Хизматин аҳли Бу Ҳанифа эрур.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМНИНГ СУРАТ ВА НАЪТЛАРИ БАЕНИ

Уғуллари Ҳаммод демишким: «Отам Имоми Аъзам бугдой-ранг, чиройли, гўзалсурат, ҳайбатли, улугсифат эрдилар. Хомуш бўлиб гапирмас эрдилар, магар жавоб бермак учун сўзга кирар эрдилар. Урта бўйли, узунликга мойил, мавзунқомат бўлуб, бе-ҳуда сўзларга қўшулмас эрдилар. Суҳбатлари ниҳоятда дилкаш ва файзли эрди».

Шогирдлари имом Абу Юсуф демишларким, «Суратда ҳамма одамлардан яхшироқ ва сўзламакда ҳаммадан балиғ (ўткир сўз), иродда ниҳоятда комил, ҳужжат келтурмоқда жуда равшанкалом ва ширинсухан эрдилар. Ҳар қандоқ киши дарслари мажлисидан баҳра олур эрди. Шогирдларини маъонифаҳм ва олим бўлишлариға қўшиш (ҳаракат)лари жуда кўп эрди. Жидду жаҳдлари соясида ҳар одамни оламнинг фақиҳи бўлмоғи осон эрди». Раҳимаҳуллоҳу раҳматан восиятан ва маттиъаналлоҳу би-аҳзи улумиҳи, омин³.

Жаноби Ибн ул-Муборак Имоми Аъзамнинг наът (олқиш)ларида назман шундоғ демишларким,

Шеър:

Лақад зана-л-билоду манна алайҳо
Имомум-муслимина Абу Ҳанифа...*

Туркий таржимаси шундоғ бўлурки, таҳқиқ зийнат берди шаҳарларнинг аҳллариға, мусулмонларнинг пешвоси Абу Ҳанифа ҳазратлари ижройи аҳком (ҳукмларни бажариш) таснифи осор (асарлар яратиш) ва фиқҳ бирлан, Забур оятлари саҳифани зийнат берганидек. Бу Имомнинг тенглари машриқ, мағриб ва Куфада ҳам йўқдур. Кечаларда ухламасдан тоат қилур ва кундузлари Тангридан қўрқуб рўза тутур. Тилини ҳар ёлғондан сақлар ва ҳамиша аъзолари покдур. Ўзини ҳаромлар ва ўйунлардан сақлар. Тангри Таъолонинг ризоси вазифасидур. Эмди қайу киши

* Бу шеърнинг туркий таржимаси бўлгани учун арабчаси тўлиқ берилмади.

Абу Ҳанифа ҳазратларидек улуғдурким, ул жаноб ҳам халқ пешвоси, ҳам подшоҳлар имоми ва муқтадоси (йўл бошловчи) дурлар.

Паст ва нодон душманларни ул жанобға айбжуйлуқларни фақат ёлғон ва бўҳтондур. Хужжатлари ўргимчак торлари каби сушт ва заифдур. Нечук ҳалол бўлғай бир фақиҳ зотини изо ва жафо бермак, ким ул зоти соҳибни хайротдан ер юзида осори шарифа бор ва ҳамма одам онларға иқрордур. Ҳолбуки Идрис ўғли Шофий дебдурларки, ҳамма одамлар фикҳ тўғрисида Имоми Абу Ҳанифа фикҳларининг аёли ва нафақахўридурлар. Эмди Парвардигори оламнинг лаънати қумлар сонича шундоғ одамға бўлғойким, Абу Ҳанифа сўзларини қабул қилмасдан рад қилурлар ва ўзининг бузуғ хаёлини ароға солур. Наъзу биллоҳи мин золлика.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМНИНГ ТОБЕЪИЙЛИҚ, ЯЪНИ САҲОБАЛАРДАН КЎРГАНЛАРИНИНГ БАЪНИ

Махфий қолмасунким, тобеъини деб шундоғ кишини дерларки, бирор саҳобани кўрган бўлса, суҳбат қилмоқ лозим эмасдур ва агар суҳбат қилса ёки Пайғамбар ҳадисини эшитиб саҳобийдан ривоят қилса, ул киши тобеъини аёнидан ҳисоб бўлур. Чунончи, Имоми Аъзам ҳазратлари неча саҳобани кўриб, неча саҳобийдан ҳадис ривоят қилғондурлар, зероки 16 та саҳобани кўргандурлар. 1. Анас ибн Молик разияллоҳу Таъоло анҳу. 2. Амр ибн Ҳурайс разияллоҳу анҳуки, вафотлари 85-санада воқеъ бўлғондур. Ҳадис аҳлининг жумҳури, яъни гуруҳи қарор бермишларки, беш ёшлик болага Аллоҳ Таъоло имтиёз берган бўлса, саҳобийни кўруб, ҳадис эшитиб ривоят қилса, саҳиҳдур. Эмди беш ёшлиқ ёш болани самоъ ва ривояти саҳиҳ (тўғри) ва собит бўлдиму, албатта тобеъий бўлмиши собит бўлур. 3. Убайдуллоҳ бин-ал-Ҳорис бин Жаз аз-Зубайдий разияллоҳу анҳуки, вафотлари 86-санада воқеъ бўлғандур. 4. Жобир бин Абдуллоҳ разияллоҳу анҳу. 5. Абдуллоҳ бин Абу Авфий разияллоҳу анҳуки, вафотлари 87-санада воқеъ бўлғандур. 6. Восила бин ал-Асқаъ разияллоҳу Таъоло анҳуки, вафотлари 85-санада воқеъ бўлғандур. 7. Муъаққал бин Ясор разияллоҳу анҳу. 8. Абу ат-Туфайл Омир бин Восила разияллоҳу Таъоло анҳуки, вафотлари (102) воқеъ бўлғандур. Саҳобаларнинг энг охир вафот топқонлари шул жаноб зуррлар. 9. Оиша разияллоҳу Таъоло анҳа Ужрад қизи. 10. Саҳл бин Саъд разияллоҳу анҳуки, вафотлари (88) бўлғандур. 11. Ас-Сойиб бин Халод бин Сувайд разияллоҳу анҳуки, вафотлари (91) бўлғандур. 12. Ас-Сойиб бин Язид бин Саъид разияллоҳу анҳуки, вафотлари (92) бўлғандур. 13. Абдуллоҳ бин Басра разияллоҳу анҳуки, вафотлари (96) бўлғандур. 14. Маҳмуд бин ар-Рабиъ разияллоҳу анҳуки, вафотлари (99) бўлғандур. 15. Абдуллоҳ бин Жаъфар разияллоҳу анҳу. 16. Абу Имома разияллоҳу анҳу.

Ва саккизларидан ҳадис ривоят қилгондурлар. Бу маънони жаноб аллома Шамсуддин Абу Наср бин Арабшоҳ ал-Ансорий ал-Ҳанафий «Жавоҳир ул-ақойид ва дураар ул-қалойид» ном манзумаларида мундоғ баён қилмишлар.

Шеър:

Мўътақидан мазҳаба азими-ш-шони
Аби Ханифат ал-фата ан-Нуъмон...*

Хулоса, Имоми Аъзам ҳазратлариға собит бўлгон бу янглиг тобеълик шарафи ва ривоят давлати ҳамасрлари бўлгон бошқа шаҳарлар имомлариға ҳосил бўлғони йўқдур.

Ҳамасрлари бу уламои изом (улуғ уламолар) эрурлар. 1. Имом Авзойи Шомда эрдилар, раҳматуллоҳу Таъоло. 2. Басрада Ҳаммод. 3. Куфада Саврий. 4. Мадинаи мунавварада Имоми Молик. 5. Мисрда Лайс бин Саъд раҳимаҳумуллоҳу Таъоло ажмаъин.

Тобеъин ҳақларида бу ояти карима содиқ ва шомилдур, қавлуҳу Таъоло: «Валлазина-табаъуҳум би-иҳсонин разияллоҳу анҳум ва разу анҳу ва адалаҳум жанотин тажри мин таҳтиҳал-анҳору холидина фийҳо абадан золика-л-фавзу-л-азими»⁴.

Эмди бизлар шукрлар қилсак сазодурки, имомимиз Имоми Аъзам тобеъин аёнидандурлар.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ УСТОДЛАРИНИНГ БАЁНИ

Имом Абу Ҳафс ул-Қабир ҳазратлари демишларки, тўрт минг устодлари бордур. Яна баъзи манокиб ёзғувчилардан айтибдурларки, фақат тобеъиндан тўрт минг устодлари бордур, бошқалардан жуда кўпдур. Дороқутний зикр қилибдурларки, устодларидан бири Лайс бин Саъд, имоми дорул-ҳужра/ҳамҳужра/ имом Молик бин Анас ва Абу Муҳаммад ул-Айнийдурлар. Аммо энг охириги машҳур устодлари имом Ҳаммод эрурлар, раҳматуллоҳи алайҳим ажмаъина фа-иннаҳум устозу аҳлил-л-исломи ва малоз уд-дини»⁵.

ИМОМИ АЪЗАМ ҲАЗРАТЛАРИДАН ҲАДИС ВА ФИҚҲ АҲЗ ҚИЛҒОН (УРҒАНГАН) ШОГИРДЛАРИНИНГ БАЁНИ

Ҳазрати Имом шогирдларини йнғиб санамак мушкулдур, зероки шогирдлари ниҳоят даражада кўпдир. Бу кўп жамиятни сабаб ва боиси Ҳазрати Имоми Аъзамнинг ниҳоят даражада масалани равшан ва дарсини кўп эҳтимо (ҳаракат) ва хулуси қалб (сидқидил) ила таълим қилмоқлари, шогирдларни тушунтирмасдан ҳу-

* Мазкур шеърнинг маъноси юқорида берилгани ҳамда уни ўқиш китобхонага оғир бўлгани учун қисқартрилди (ноширлар).

зури шарифларидан чиқармасликлари, улум асрори (илмлар сир-лари)га ориф (билувчи) ва таълим усулига яхши воқифликлари эрди. Ҳар шогирдни хоҳ фақир бўлсун ва хоҳ ғаний (бой) бўлсун, фаҳми бирла илмининг тараққийси учун холисона ҳиммат ва самимона азимат сарф этар эрдилар. Воқеан дуруст муҳаққиқ (тадқиқотчи) олим чиқармоқнинг шарти шулдур.

Аимма (имом)лардан баъзилари дермишларким, ҳеч бир машҳур аиммайи ислом (ислом имомлари)га мундоғ кўп шогирд пайдо бўлғони йўқдур. Дунёда тафсир, аҳодиси муштабих (ишончсиз ҳадислар) тўғрисида ва масойилни (масалалар)ни оёт ва аҳодис (ҳадислар)дан чиқармоқ тўғрисида, яна навозил, қазо ва аҳком (ҳукмлар)да Ҳазрати Имоми Аъзам ва шогирдларини манфаатлари барча мардум (халқ) ва ҳамма халқга, балки уламо тоифасига кўп ҳосил бўлғон. Бошқалардан бу каби зўр манфаат ва катта фойда ҳосил бўлғон йўқдур.

Баъзи аҳли ҳадисни мутааххир (сўнги) ларидан ўз тасниф қилғон (яратган) маноқиб китобида Имоми Аъзамни саккиз юз шогирдларини исмлари илан таҳрир қилмиш. Бу рисолачамизда у янглиғ баён қилғоли ўрун йўқдур, бу жиҳатдан озгина баёнга қаноат қилинди.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМНИНГ АВВАЛҒИ ҲОЛЛАРИНИНГ БАЁНИ

Имоми Аъзам жаноблари ёшлиқ вақтларида бир оз савдогарлик ишлариға қўшулуб, олиғ-сотиг ила машғул бўлур эрдилар, токи Ҳазрати Имом Шаъбий кўрдиларки, бозор ичра бир ёш ўғлон ўлтурубдурки, фазл (хурмат) ва камол файзи пешонасидан ҳувайдо, илм ва жамол нури носиясидан пайдо бўлуб турубдур. Сўрадиларки, бу кимнинг ўғлидур. Бозордагилар жавоб бердиларки, Собит ўғлидур, исми Нуъмондур. Сўнгра Имом Шаъбий ҳазратлари хитобан қараб дедиларким: «Эй Нуъмон бин Собит, сизға уламолар бирла суҳбат қилмоқ ва илм таҳсил қилиб дарс ўқумак лозимдур. Менинг фикримча оз фурсатда улуғ олим ва буюк ориф (донишманд) бўлурсиз». Имом Шаъбийнинг сўзлари Имоми Аъзам кўнгуллариға кўп таъсир қилди. Ночор бозор ва савдогарлик ишларини тарк қилиб, холис кўнгил ила илм йўлиға кадам қўйдилар. Туну кун илм учун сай ва кушиш қилдилар. Илми калом ўқуб, илми каломда мумтози замон ва машҳури жаҳон бўлдилар. Зероки илми каломни ҳамма илмдан афзал билур эрдилар. Илми калом (Қуръон илми)нинг усули дин учун, деб эҳтимом (ҳаракат) қилур эрдилар.

Аксар ва аглаб (кўпинча) мунозара ва мужодала қилмоқ (баҳслашмоқ) учун Басра шаҳриға бориб, Басра аҳли ила илми калом (Қуръон илми) узра кўп мунозаралар қилур эрдилар. Зе-

роки Басрада йнгирмадан кўпроқ фирқа (гуруҳ) бор эрди. Гоҳа Басраға борғонларида бир йилгача истиқомат қилиб, ўшал фирқалар ила илм мунозара қилиб, ғолиб келур эрдилар.

Сўнгра илҳом қабилидан бўлуб шу андиша уст ба уст зоҳир (аён) бўла бердики, саҳоба ва тобеъин ҳазратлариға тенг илми каломға йўқ эрди. Ҳолбуки, улар илми каломға ниҳоят даражада эриф (донишманд) ва олим эрдилар, балки бошқаларни илми каломдан қаттиғ наҳий ва манъ қилур эрдилар. Ўзлари ҳамиша аҳқоми шаръ (шариат ҳукмлари) ва фикҳ боблари ва эл таълимиға кўп шуруъ қилур эрдилар.

Ҳар доим оёт (Қуръон оятлари) ва аҳодис (ҳадислар)дан ҳосил бўладурган масалаларни ўқутмоқ ила машғул эрдиларки, «ажабоки мен илми калом ва илми жадал (баҳслашиш) ила машғул эрурман, бу яхши машғулият эмасдур».

Лиҳозо (шунинг учун) илми каломни макруҳ тутуб, муборак хотиралари андин қайтди.

Сўнгра азми жазм ила имоми Ҳаммод бин Сулаймоннинг дарси мажлислари яқиниға келиб, дарс эшитдилар. Бу аснода бир хотун келиб Имоми Аъзамдан савол қилдики: Бир эр хоҳлайдурки, хотунини суннат тариқасида талоқ қилғай, на деса талоқ суннат бўлур? Имоми Аъзам жавоб бермасдан буюрдиларки, «Бу савол жавобини Ҳаммоддан сўрғайсан, сўнгра билурсан». Ул хотун шундоқ қилиб масалани билди.

Сўнгра Имоми Аъзам илми каломни қатъиян тарк қилиб, имоми Ҳаммоднинг дарслари ҳалқасиға кириб ўлтурдилар. Имомми Ҳаммод ҳазратлари ҳар нима десалар, жону дил ила ёд қилиб, ҳамдарс шерикларининг хатодаларини изҳор қилур эрдилар, яъни яхши саъй қилиб, дарс ўқур эрдилар.

Имом Ҳаммод жаноблари марҳамат қилиб Имоми Аъзамни ўн йил рўбарўларида дарсларининг ҳалқасида ўлтурғуздилар. Андоқки жамоанинг қориси бўлдилар. Чунончи, ҳар жамоаға қори тайин қилмоқ ҳонузгача ҳам мударрислар ораларида бордур. Гоҳа Имоми Аъзам ҳазратларининг нафаслари дағдаға қилур эрдикки, алоҳида ҳалқа ясаб, ўзларича танҳо дарс этқойлар ва таълим қилғойлар. Диния масалаларидан воқеъ бўлғон саволларға жавоб берғайлар. Бир кеча шу мақсадни қасд қилиб турган чоғда, тонг вақтида бир қариндошларининг вафоти хабари етушди. Аммо ул вафот бўлғонға Ҳазрати Имоми Аъзамдан ўзга мерос олғувчи йўқ эрди. Ночор анинг молларини мерос йўсуни бирла олмоқ учун сафар қилмоқ лозим бўлди. Бинобарин, бир шерикларини ерлариға нойиб қўйуб, икки ой устодлари имом Ҳаммоднинг дарслари ҳалқасидан ва фатволари жиргасидан йироқ бўлдилар. Борғон ерларида Ҳазрати Имоми Аъзамдан одамлар олтиш масала савол қилдилар. Андоғ масалалар эрдикки, устодлари имом Ҳаммоддан англамаған эрдилар. Ҳаммасиға жавоб бердилар.

Икки ойдан сўнг келиб олтиш жавобларни устодларига арз қилдилар. Устодлари қирқ жавобни тўғри дедилар, аммо йигирма жавобни тўғри эмас, мухалиф дедилар. Сўнг Имоми Аъзам аҳд қилдиларки: «Эмди ўлғунча устодимдан ажрамоғойман, яна ўзбошимча ҳалқа ва жирга тузмағайман».

Яна Ҳазрати Имоми Аъзамдан ривоят қилурки, деб эрканларки: «Ҳамма илмларга бир оз-бир оз нуқсон топилди. Аммо фикҳ илмини ҳар қанча айлантуруб мулоҳаза қилиб кўрсам, ўшанча лаззат бирла ҳаловат топиб, анга ҳеч бир айб тополмадим. Зероки фикҳ бир нимарса эрканки, дунё ва оҳират талаби фикҳ илмини билмак илан бўлур эркан. Бинобарин, фикҳга шуғл қилиб, ўзга илмлардан кечдим».

Махфий қолмасунки, Ҳазрати Имоми Аъзам илми тафсир, илми ҳадис каби шаръий илмларига, адабия ва илми ҳакамия андозасига дарёи муаззам (катта дарё) ва муҳити аъзам эрдилар. Қўп фикҳия масалаларида ибратия қондаларини далил қилғондурлар. Мунга қароғонда ибратия илмларида ниҳоят даражада билимли ва олим эрканлар. Балогат назмида ўз тенглари ожиз қолғудек моҳир эрдилар.

Яна ҳофизи каломуллоҳ (Қуръонни ёд билар) эрдилар, тажвид илмини яхши билур эрдилар. Ҳар ракатда Қуръонни бир бордан ўқур эрканлар. Бир ой рамазонда олтиш навбат хатми Қуръон қилғондурлар. Ҳазрати имом Абу Юсуф дебдурки; «Ҳеч кишини илми тафсир бирла илми ҳадисда устодим Имоми Аъзамдан билимли кўрмадим».

Аллоҳумма-а-рзуқна би-фиқҳи ва сойири улумиҳи⁶.

ФАТВО БЕРГАНЛАРИ БИРЛА ДАРСУЙЛУКЛАРИ ИБТИДОСИ (БОШЛАНИШИ)НИНГ БАЕНИ

Замонки, имом Ҳаммод бин Сулаймон вафот топдилар, Куфанинг раёсати илмий кенгаши, тадрис (таълим) ва афтораси либоси Имоми Аъзамнинг қадду қоматлариға муносиб бўлуб қолди. Куфа аҳлининг кўнгиллари ул жанобини шариф вужудлари ила жамъ ва хотирлари хушнуд бўлуб, бошқа фақиҳни имом ва пешво қилмоқдан мустағний эрдилар. Шундоғ бўлса ҳам аввалан имом Ҳаммод ўғулларини имом қилдилар. Лекин отасининг шогирдлари бу одамни илми оз учун ихтилоф чиқариб, ўриндин тушурдилар. Сўнгра сайлов қилиб Мусо бин Касирни имом қилдилар. Оз фурсатда бу кишини ҳам ёқтирмадилар. Ночор бу одам ҳажга чиқиб кетди. Сўнгра раъйлари Ҳазрати Абу Ҳанифаға қарор топди. Бу киши уларға пайравлик қилиб айтдиларки, «Дуруст, мен ҳам илмнинг йўқ бўлишини хоҳламағайман».

Куфа аҳли тўда-тўда келишиб имтиҳон қилиб кўрдиларки, бу жанобнинг диллари илм хазинаси ва фикҳ ганжинаси эрур ва ҳар илмдан хабардор эрурлар.

Яна сабр ва ҳусни мувосотлари ҳеч оламда йўқдур, динпарвар, муттақий (Аллоҳдан қўрқувчи) эрурлар. Бинабарини, иттифоқ бирла бошқаларни тарк қилишиб, Ҳазрати Имоми Аъзамни ўзлариға имом ва устод этиб ихлос ила мулозаматларида бўлдилар. Тўп-тўп бўлушиб дарс ўқудилар. Бу кишидан табақа-табақа улуғ олимлар ва буюк фақиҳлар, катта мужтаҳидлар етулуб чиқарди. Имом Абу Юсуф, имом Зуфар ва бошқалар иккинчи табақадан эрурлар. Ҳаммалари дин илмиға пешво ва аймма бўлдилар. Кундан-кунға мартабалари ортиб, шогирдлари кўпайиб, дарсларининг ҳалқа ва жиргаси улғая берди. Ҳамма мардум боргоҳлариға юзланмоқда бўлуб, халифалар музокаралари ила хушнуд, амирлар икром ва эҳсон қилиб, дуоларини олмоқ ила сарфироз (бахтиёр) ва ҳамма халойиқ ҳамду сано ила мумтоз бўлдилар.

Шеър:

Аъд зикра Нуъмонин лано инна зикраҳу,
Хувал-л-миску ма каррартаҳу йатазавваъ.

Ҳазрати Имоми Аъзам бўлсалар, камоли фаолият, яъни тўла иш қилмоқлик сифати ила анча ишларни амалға келтурдиларки, бошқалар андоғ иш қилмоқдан дармонда эрдилар. Шундоғ бўл-

са ҳам кўролмайдурғон, нотавон, душман ва ҳасадчилари озгина йўқ эрди, балки кўп эрди. «Ва золика суннатуллоҳи фи-халқиҳи ва лан тажида лисуннатиллоҳи табдилан», яъни бу душманлик ва ҳасадчи бўлишлик Тангри Таъолонинг суннат ва хоҳишидур. Ҳаргиз Тангри Таъолонинг суннат ва хоҳиши табдил топмас (ал-машмас) ва ўзгарилмас. Аммо Имоми Аъзам ҳасадчиларнинг ҳасадиға ва душманларнинг ёмон сўзи феъли бадиға аҳамият бермас эрдилар, ҳаргиз парво қилмас эрдилар. Ҳатто шу замонимизғача баъзи аблаҳ ва аҳмоқлар ул жанобға носазо демакда, ўзлари бошқа бир мазҳабни чиқармоқда ва бир хил аҳмоқлар ани қабул қилмоқда эрурлар. Керакки, бизлар Худоға ҳавола қилиб асло парво қилмағоймиз, зероки шарияти ғарройи исломияни эгаси Аллоҳ Таъолодур. Ёмонининг жазосини ўзи берур.

Шеър:

Даъи-л-ҳасуда ва мо йалқоҳу мин камдиҳи,
Кафока минҳу лаҳиббу-н-нор фи-кабдиҳи.
Ин лумта зо-ҳасадин таффаста курбатаҳу,
Ва ин сикта фақад аззабтаҳу би йадиҳи.

Яъни «қўйғил душманни ўзидаги қайғу ва хафалиги бирлан, зероки, ани ранж ва азоби учун жигаридаги дўзах ўтининг алангаси сенга кифоя қилур. Агар сен душман бирла баробар бўлуб маломат қилсанг, анинг қайғусини кам ва хафалигини оз қилурсан. Агар хомуш бўлсанг албатта ўз қўли ила азоб берурсан». Ҳолбуки, дунёда ҳеч киши душмансиз эмасдур. Бир азиз деб эрканларки,

Шеър:

Қийла иннал-илоҳа зу валадин,
Қийла иннан-набиййа қад қаҳана,
Мо нажаллоҳу ва р-расулу маъан,
Мин лисони-л-вара фа-кайфа ана.

Яъни, Тангри Таъолони боласи бор дейилди ва пайғамбарни фолбин ва қоҳин дейилди. Энди бу аҳмоқ, ноинсоф ва бедин (динсиз)лар Худо бирла Расулға тил биткузғондан, менки бир ожиз банда эрурман, мардумнинг тилидин нечук қутулурман».

Шеър:

Исбир ала кайди-л-ҳасуда
Файнна сабрака йақтулуҳу.
Ан-нору таъкулу баъзуҳа,
Ин лам тажид мо таъкулуҳу.⁸

Аллоҳумма саббит ақдомано ва-жъалана муҳиббина ва муҳлисина имамана, файннаҳу айну-л-баракоти ва канзу-с-саодати, омин⁹.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ КҮРГАН ТУШЛАРИ ТАЪБИРИ БИРЛА ШАРАФИНING БАЕНИ

Имоми Аъзам ҳазратлари бир неча тушларида кўрдиларки, Пайғамбар алайҳис-саломнинг муборак қабрларини очиб, муборак сўнгаларини чиқариб, ҳаммасини йиғиштириб кўкракларига қўйдилар. Бу тушни кўруб турганларидан сўнг кўп кўрқуб йиқилиб қолдилар. Андоқки, қаттиқ бетоб бўлдилар, токи дўст ва биродарлари ҳол сўрголи келдилар. Аларга тушларини изҳор қилдилар. Сўнгра бир одамни таъбир сўрамак учун жаноб Ибн Сирин олдиларига юборилди. Жаноб Ибн Сирин таъбир қилдиларки, бу туш эгаси Пайғамбар суннатларини эл орасида ва уммати Аҳмадия ўрталарида жорий қилур, шариати ғарройи исломияйи Маҳаммадия учун кўп яхши хизматлар қилур, бу давлат бундан илгари ҳеч кимга ҳосил бўлгон йўқдур. Бу таъбирни эшитгандан сўнгра кўп суюндилар, Тангри Таъолоға шукрлар қилдилар. Пайғамбар алайҳис-саломга саловотлар ўқуб, шариат хизмати учун маҳкам бел боғлаб фатво бермоқ, дарс айтмоқ ва масалаларни ёзмаққа андоғ ҳамият сарф қилдиларки, иқболлари тобора ошди. Ҳамма мардумга Расул алайҳис-саломнинг аҳкомларини ижро ва суннатларини ифшо айлаб (тарқатиб), ислом оламини улуми диния (диний илмлар) нури ила тўла ва машхун ва жумлаи мусулмонларни бой ва мамнун қилдилар. Ҳанузгача фикҳлари нури мусулмонлар кўзларига мулоқий ва илмлари файзи ислом оламида боқийдур.

Аллоҳумма адимна фиттаъиҳи ва ақимна инда зумрати ат-боъиҳи¹⁰.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ ХАЛҚНИ ЎЗ МАЗҲАБЛАРИГА УНДАҒОНЛАРИНИING БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзам ўзларини бечора олиб, шикаста нафлик бирла мардумни ўз мазҳабларига ундамас эрдилар. Балки бирор гўшага чекилиб мардумлар ораларидан қочмоқ қасдида эрдилар. Ногоҳ Пайғамбар алайҳис-саломни тушларида кўрдилар. Сарвари олам саллаллоҳу алайҳи васаллам айтдиларки, «Ё Абу Ҳанифа, сени Аллоҳ Таъоло менинг суннатларимни зоҳир қилмоқ ва равнақ бермоқ учун яратгандур, узлат (танҳолик) ва бир гўшага чекилмоқ қасдин қилма». Бу ишорати набавия ва изни мустафавия илан билдиларки, мазҳабларига халқни ундамоқ лозим ва вожиб эрур. Сўнгра халқни ўз мазҳабларига ундадилар. Мазҳаблари шуҳрат топиб шарқ ва ғарб, аҷам ва араб ҳамма мусулмонлари манфаат кўруб, баҳраманд бўлдилар. Ҳанузгача наф кўрмакда эрурлар.

Аллоҳумма абдинди-л-ислома ва раввижил-л-аҳкома¹¹.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМ МАЗҲАБЛАРИНИНГ МАБНИЙ АЛАЙҲИ ВА АСОСИНИНГ БАЕНИ

Маълум бўлсунки, Ҳазрати Имоми Аъзам ва шогирдлари ас-ҳоби раъй эмаслар, яъни ўз раъйларини Расулulloҳ суннатига ва саҳоба қавлига тақдим қилгон ва илгари тутқон эмаслар. Энди шу маънода уларни асҳоби раъй, яъни ўз ҳоҳишича иш қилгувчи, ижтиҳод эткувчи демак душманлари тарафидан бухтон ва айб-жуйлари жонибидан ёлгондур. Зероки, ул аниммайи киромишон (олижаноб имомлари) бу нисбатдан муназзаҳ, (пок) ва бу туҳ-матдан пок ва барий (соф)дур. Чунки кўп тариқлар ила собит бўлгондурки, Имоми Аъзам ҳар бир масалани Қуръони Мажид-даги оёт (оятлар)дан олур эрдилар.

Агар Қуръондан топилмаса, аҳодиси набавия (Пайғамбар ҳадислари)дан, яъни суннатдан олур эрдилар. Агар аҳодис (ҳадис-лар)дан топилмаса, саҳобан киром (олижаноб саҳобалар) қавл (сўз)ларидан, яъни асардан олур эрдилар. Агар саҳоба ҳазрат-ларини қавлларида ихтилоф бўлса, қайу бир саҳобаниннг қавл (сўз)и Қуръонга ё суннатга яқинроқ бўлса, ўшал қавл (сўз)дан олур эрдилар.

Агар саҳобаниннг ақвол (сўзлар) ва осор (асар)ларида бўл-маса, ўзлари ижтиҳод қилур эрдилар. Ҳеч бир тобеъин қавл (сўз)идан олмас эрдилар, балки тобеъинлардек ижтиҳод қилур эрдилар. Аммо жаноб Фузайл бин Гнёс айтибдурларки, «Агар маса-лага саҳиҳ ҳадис бор бўлса, Имоми Аъзам тобеъ бўлур эрди». Ёки саҳоба ва тобеъиндан асар ва қавл бўлса, анга ҳам тобеъ бўлур эрди. Агар саҳоба ва тобеъиндан ҳам қавл топилмаса, ўзи қиёс қилур эрди. Аммо кўп яхши қиёс қилур эрди.

Жаноб ибн ул-Муборак ҳазратлари Имоми Аъзамдан ривоят қилубдурлар, яъни Ҳазрати Имоми Аъзам деб эрканларки, «Ра-сул саллаллоҳу алайҳи васалламдан ҳадис бўлса, бош ва кўз ила, жону дил билан қабул қилурмиз.

Агар саҳобайи изомдан ақвол бўлса, аниннг яхшисини илғаб, ўшал саҳоба қавлидан масала олурмиз. Аммо тобеъин ақволлари-га музоҳим ва муқобил бўлурмиз. Ажабо, нима сабабдан баъзи одамлар бизни ўз раъйича фатво берур, дер эмишлар. Ҳолбуки, биз фатво бермағаймиз, магар оят, ҳадис ё қавли саҳобий (саҳобий сўзи) билан фатво берурмиз».

Яна айтиб эрканларки, «Аллоҳ Таъолониннг китоби ё Расули Худо саллаллоҳу алайҳи васалламниннг суннати ёки саҳобаниннг ижтимоъи топилиб туруб, ўз раъйича ҳукм қилмоқ ҳеч кимга жойиз ва дуруст эмасдур. Аммо саҳобаниннг ақволига ихтилоф бўлса, Аллоҳ Таъолониннг китобиға ё Расулulloҳининг суннатига яқинроғини ихтиёр қилмоқ жойиздур. Мундан ўтса, раъй ила ижтиҳод қилмоқ ва қиёс этмоқ шундоғ кишига жойиздурки, их-тилофга ориф ва қиёс аркониға олим бўлса».

Мундин маълум бўлурки, ҳар қандоғ одамга ижтиҳод ва қиёс

дуруст эмасдур. Дариғоки, бизни бу замонамизда андак арабча билган ва зўр ила газетларға муҳаррирлик қилган қиёс ва ижтиҳод қилмоқда.

Оре, ўз имомининг қавли шариф (муқаддас сўз) иға мутобиқ қилса ул бошқа гап эрур. Андоқки, салафи солиҳни шундоқ қилур эрдилар. Имом Музний имоми Шофийий жанобларидин эшитиб айтибдурки, имоми Шофийий дер эрдиларки, ҳамма уламолар қиёс хусусида Абу Ҳанифанинг аелидурлар.

Музний ҳазратлари Имоми Аъзам мазҳабларининг қиёсотини диққат ва қийинлигидан кўп фикр ва назар қилиб эътиборга олур эрдилар. Бинобарин, жиянлари, яъни хоҳарзодалари Имоми Таҳовийни амр қилдиларки, Шофийий ҳазратлари мазҳабидан Абу Ҳанифа мазҳабиға ўтқой. Анинг учун ул киши ҳанафий бўлганлар. Андоқки, Таҳовий ўз китобларида изҳор қилгандурлар.

Жаноб Ҳасан бин Солиҳ деб эрканларки, Имоми Аъзам носих ва мансухдан ниҳоят даражада эҳтимом (ҳиммат) қилиб, тўла баҳс ва музокара қилур эрдилар. Куфа аҳли ривоят қилгон ҳадисларға ориф (билимдон) бўлиб, холис дил ила пайравлик қилур эрдилар.

Бир ҳофиз, яъни бир аҳли ҳадис Куфаға келди. Баъзи одамлар шикоят юзасидан анга айтдики, «Бу ерда Абу Ҳанифа деган бир киши бор, масалани қиёс ила фатво берадур». Ул ҳофиз ҳоприқиб, товуш қилиб, сўзга киришдики, «Эй мардум, бу муқояса (қиёс) ва андозани тарк қилинглар, зероки аввал қиёс қилгон Иблис лаъин эрди». Имоми Аъзам бу ҳофизға рўбару бўлуб айтдиларки, «Эй тақсир, сўзини ериға еткурмадингиз, зероки Иблис лаъин ўз қиёси билан Аллоҳ Таъолонинг амрини рад қилди. Анинг учун кофир бўлди. Андоқки, Аллоҳ Таъоло Қуръонда хабар берди ва баён қилди, аммо бизнинг қиёсимиз Аллоҳ Таъолонинг буйруғига пайравликдир, яъни фармониға амал қилмакдур. Биз масала ва қиёсимизни Аллоҳ Таъолонинг китобиға, Расули Худо суннатиға, саҳоба ва тобеъин қавл (сўз)лариға тўғрилаб пайравликдан айрилмағонмиз». Сўнгра ул киши айтди: «Мен галат қилиб эрканман, тавба қилдим. Бу сўзинг бирла кўнглумини ёрутдинг, Аллоҳ Таъоло сенинг ҳам кўнглингни ёрутқой», деб дуода бўлди.

Яна Имоми Аъзам ҳар масалани қиёс қилиб чиқаргондан сўнгра дер эрканларки, «Менинг раъйим шулдурки, бирор кимарсага жавр этмасман. Дерманки, қабул қилмоқ вожибдур, балки ҳар кимарса биздан яхши қиёс қилиб масала келтурса, биз ани қабул қилурмиз».

Бинобарин, шогирдлари ҳам қиёс ва ижтиҳод қилур эрдилар. Уларнинг қиёсларини гоҳо қабул қилур эрдилар. Жаноб Ибн Ҳазм айтибдурки, «Абу Ҳанифанинг ҳамма асҳоби шу мазҳабға иттифоқ қилгандурки, устодларимизнинг қошларида заиф ҳадис қиёсдан авлодир.

Аллоҳумма саййирна аҳлул-имтиъози.¹²

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМНИНГ МАХСУС СИФАТЛАРИ БАЕНИ

Жаноби афзал ул-аимма (имомлар афзали) ва сирож ул-умма (умматнинг тожи)нинг ҳасойис ва асарлари кўпдур. Бири шулки, саҳобани кўрган эрдилар. Қола-н-набиййу алайҳис-салому: туба лиман раъони ва лиман раъо ман раъони ва лиман раъо ман раъо ман раъони», яъни «якши одамдур, улки мени кўрган саҳоба турурлар, саҳобаларни кўрган тобеъин турурлар, тобеъинни кўрган кишиларки, таъба тобеъин турурлар».

Имоми Аъзам саҳобани кўрган тобеъиндан эрурлар.

Ва яна бири шулки, Набий алайҳис-саломнинг қарнларида туғулдилар. Қарн деб узун замонани айтурлар. Қола-н-набиййу алайҳиссалому: ҳайру-н-носи қарни, суммаллазна йалавнаҳум, суммаллазина йалавнаҳум», яъни «якши кишилар менинг қарним ва замонимдагилар турур. Сўнгра аларнинг ортидагилар, андин сўнг аларнинг ортидан келадурғонлар турур».

Хулоса, биринчи якши аср Нубувват қарни, иккинчи тобеъин замони, учинчи таъба тобеъин замони эрур.

Биринчи ҳасойислари шулки, ижтиҳод ва фатво тобеъин замонида бўлгандур. Вақтики, Аъмаш разияллоҳу анҳу ҳаж қилмоқ бўлди. Имоми Аъзамга хат юбориб илтимос қилдики, ҳаж маносикини ёзиб юборғойлар. Имоми Аъзам ёзиб юбордилар. Аъмаш жаноблари ёронлариға буюрдиларки, «Бу Имоми Аъзам ёзган маносикни китобат қилиб олғайсизларки, менинг гумонимча кимарса бу замонда ҳаж маносикининг фаройиз (фарълари) ва навофили борасида Имоми Аъзамдан билғувчироқ киши йўқдур». Ҳазрати Аъмашдек улўф зотнинг бу каби шаҳодатлари бир жалил далилдир.

Бири шулки, катта-катта устодлари Имоми Аъзамдан ривоят қилур эрдилар, Ибн Динордек азизлар ва амирул мўъминин халифа Мансур олдиға Имоми Аъзам кирганда, Имом Исо бин Мусо ҳазратлари айтдиларки, «Эй амирул-мўъминин, ҳузурн шарифингизға кирғон бу одам шул замоннинг доно олими беҳамто мужтаҳиди турур». Сўнгра халифа Абу Ҳанифадан сўрадики, «Илми кимдан ўргандингиз?» Айтдиларки, «Ҳазрати Умар разияллоҳу Таъоло анҳунинг асҳобларидан ва ҳазрат Али каррамаллоҳу важҳаҳунинг шогирдларидан ва Ҳазрати Ибн Маъсуд разияллоҳу анҳунинг шогирдларидан ўрганган эрдим». Халифа айтди: «Офарин, хўб хоҳлаган нимарсаларингни тузатган эркансан».

Яна бири шулки, шогирдлари ҳар тоифа уламодан жуда кў

эрдн. Бир киши имом Вакий ҳазратларининг олдида айтдики, «Абу Ҳанифа хато қиладур». Имом Вакий ул кишини ман қилиб, айтдиларки, «Бу сўзни айтқувчи киши «кал-анъом, бал ҳум азаллу сабилан», яъни «тўрт оёқлик ҳайвон кабидур, балки гумроҳликда андан ҳам бадтарроқдур». Нечук хато қилсун Абу Ҳанифаки, анинг олдиларида Абу Юсуф ва Имоми Муҳаммаддек фикҳ анммаси бўлгон шогирдлари бордур. Фузайл ва Довуд Тонидек зуҳд ила вараълик шогирдлари бордур ва қанча ҳадис айммаси бўлгон шогирдлари бордур ва яна қанча луғат ва абируллоҳ айммаси бўлгон шогирдлари бордур. Кимарсаки анинг суҳбатидида шунча муҳаққиқ шогирдлари бўлса, андоғ киши ҳаргиз хато қилмаса керак, зероки агар хато қилса, у муҳаққиқ шогирдлари рад қилиб, изҳори ҳақ ва ибрази савоб қилурлар.

Яна бир хоссалари шулки, фикҳ илмини тартиб бериб, боб-боб этиб китоб қилдилар. Бу кундаги тартиб ҳазрати Имоми Аъзам тартибларидур. Жаноби Имоми Молик раҳматуллоҳи алайҳ «Мавто» ном китобларидан Ҳазрати Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳ тартибларига тобеъ бўлдилар. Аммо Имоми Аъзамдан илгаридаги атоларига инониб девон қилган йўқ эрдилар. Аввал, «Китоб ул-фаройиз» ва «Китоб уш-шурут»ни вазъ қилган Имоми Аъзам эрурлар.

Яна бир хоссалари шулки, Ҳиндустон, Рум ва Мовароуннаҳр каби иқлимларда мазҳаблари андоғ интишор топдики, у иқлимларда бошқа мазҳаб йўқдур.

Яна бир хоссалари шулки, ўз қўллари ила қилган касбларидан ҳам ўзлари, ҳам уламолар ва ҳам бошқалар маош ва нафақа қилур эрдилар. Инъом бирла ҳадяни қабул қилмас эрдилар! Ҳолбуки, ибодат бирла зўҳдларининг тўлалиғи барчага машҳур эрур ва кўп ҳаж қилгонлари ҳар бир тарих аҳлига зоҳирдир.

Яна бири шулки, оғу ва заҳар илан мазлум ва маҳбуслик ҳолида вафот топдилар.

Аллоҳумма навбир моъ сараҳу ва абқи асараҳу бижоҳи ҳабибика алайҳис-салому.¹³

АЙММАИ ИЗОМ ҲАЗРАТЛАРИНИНГ ИМОМИ АЪЗАМНИ МАҚТАБ, САНО ВА ТАҲСИН ҚИЛҒОНЛАРИ БАЕНИ

Бир жамоа Имоми Молик ҳазратларидан савол қилдиларки; «Имоми Абу Ҳанифа қандоғ киши эрур?» Жаноби Имоми Молик раҳматуллоҳи алайҳ жавоб бердиларки, «Тангри ҳаққи, анинг тенги йўқдур ва анинг мислини кўрмабдурман. Масалан, агар чўпни олтун деб даъво қилса, албатта қиёсий далил бирла олтунигини исбот қилур, Субхоналлоҳу, кўп муҳаққиқ олимдур».

Жаноби Ибн ул-Муборак деб эрканларки, «Бир кун Имоми Аъзам Имоми Молик ҳузурни шарифларига кирғоч, Имоми Молик таъзим қилиб юқори ўлтурғуздилар. Имоми Аъзам чиқиб кетганларидан сўнг шогирдларига айтдиларки, бу кишини билурмусизларки фикҳ ҳақиқатини кўп яхши билур. Далил келтурушқа

жуда моҳир забардастдур». Сўнгра Имоми Саврий кирдилар. Бу кишини ўзларидан тубан ўлтуртилар. Кетганларидан сўнг фикҳ бирла тақволарини зикр қилиб, мақтадилар.

Ҳазрати Имоми Шофигий раҳматуллоҳи алайҳ деб эрканларки, «Кимарса ҳақиқий фақиҳ бўлмағой ва муҳаққиқ олим ўлмағай то Имоми Аъзам китобларини таҳқиқ назари бирла мутолаа қилмаса». Имом Ибн Уйайна раҳматуллоҳи алайҳ айтибдурларки, «Ҳар ким фақиҳ бўлмакни истаса, Қуфага бориб Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи шоғирдларига мулозамат қилғой».

Ҳазрат Ибн ул-Муборак раҳматуллоҳи алайҳ айтибдурларки, «Иқтидо қилишга ҳеч киши Абу Ҳанифадан ҳақлироқ ва яхшироқ эмасдур, зероки Абу Ҳанифа бир муттақий (ҳақиқий) олим ва парҳезиғор имом ва муҳаққиқ (тадқиқотчи) фақиҳ эрур. Ҳеч одам Абу Ҳанифадек кўруб, билиб, англаб, парҳез ва тақво бирлан илми кашф қилғон эмасдур».

Имоми Саврий ҳазратларига бир киши Абу Ҳанифа олдида келдим деганда, ер юзидоқиларининг фақиҳроқи олдида келибдурсан, демишлар. Имоми Саврий ила Имоми Аъзам икковлари ҳаж қилғонда Имоми Саврий Имоми Аъзам орқаларида юрар эрдилар. Булардан масала савол қилинганда, Имоми Аъзам жавоб берур эрдилар. Имом Саврий хомуш бўлуб жавоб бермас эрдилар.

Имоми Абу Юсуф айтибдурларки; «Имоми Аъзамга Саврийнинг мутобиати мендан ҳам кўп эрди». Имом Авзойи Имом Ибн ул-Муборак жанобларини деб эрканларки, «Қуфада Абу Ҳанифа отлиғ бир мубтадиъ чиқибдур, билурмусан?» Имом Ибн ул-Муборак анча мушкул масалаларни Авзойига кўрсатдиларки, охирида Нуъмон бин Собитга нисбат берилган ависа (чалкаш) масалалари эрди. Авзойи савол қилдики, «Нуъмон бин Собит кимдур?» Ибн ул-Муборак жавоб бердиларки, «Бир шайх эрурки, Ироқда кўрғон эрдим». Сўнгра имом Авзойи айтдиларки, «Бу киши машойих (шайх)ларнинг доноси эркан, яна бир борил, кўпроқ масала олиб келгил». Сўнгра Ибн ул-Муборак айтдиларки, «Сиз сўзлаган Абу Ҳанифа ушбу Нуъмон бин Собитдур».

Вақтики, Маккаи Мукаррамада Имоми Авзойи Имоми Аъзам бирла суҳбат қилдилар, Ибн ул-Муборак ёзиб кўрсатган ависа (чалкаш) масалаларини Имоми Аъзамни ўзларидан савол қилдилар. Имоми Аъзам кўп яхши изоҳ ва ҳал қилдилар. Ажрашқондан сўнгра Авзойи Ибн ул-Муборакга айтди: «Абу Ҳанифа илмининг кўплиғи ва ақлнинг буюклиғига ҳайрон қолдим. Ғалат эшитиб эрканман, бор, анга мулозамат қилгил», — дедилар.

Жаноб Ибн Жариҳ раҳматуллоҳи алайҳ Имоми Аъзамнинг илм ва вараъ, динпарварликларини эшитгач деб эрканларки, «Оз фурсатда бу одамни илми жиҳатидан бир буюк шаън ва катта мартаба ҳосил бўлур, бошқаларни ажиб ва ҳайратда қолдурса керак».

Жаноб Имоми Аҳмад бин Ҳанбал деб эрканларки, «Имомъ Аъзам аҳли вараъ (художўй) ва аҳли зўҳд бўлуб, андоғ (парҳезгар) эрканларки, ҳеч ким у даражаға етушган йўқдур. Қамчинлар урулғонда ҳам қозиликни қабул қилмагон, Тагрининг раҳмат ва ризвони ул жанобға доим бўлғой».

Жаноб Язид бин Ҳорун айтибдурларки, «Абу Ҳанифанинг китобларини кўрмоқ ҳар кимға лозимдур». Баъзи зўҳд аҳли деб эрканларки, «Ҳар бир ислом аҳлиға вожибдурки, Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳини ҳар намозда дуо қилғой, зероки Имоми Аъзам мусулмонлар учун суонат бирла фикҳни ҳифз қилғондур».

Маккий бин Иброҳим айтибдурки, «Абу Ҳанифа замон аъламидур». Яҳё бин Саид ул-Қуттон демишки, «Абу Ҳанифа раъйдан яхшироқ раъйни эшитмадим. Бинобарин, фатволарда Абу Ҳанифа қавлини ихтиёр қилур эрдилар. Назир бин Шамил демишки, «Мардум фикҳ тўғрисида уйқуда эрдилар, Абу Ҳанифа баён ва изоҳ қилиб халқни уйғотди. Имом Мисъар бин Кидом айтибдурки, «Ҳар ким Абу Ҳанифани Тагри Таъоло даргоҳиға восита қилса, умидим шулки, муддаоиси ҳосил бўлуб, оқибати хайрли бўлур». Анинг учун ўзлари Имоми Аъзамнинг дарслари ҳалқасиға ўлтуруб фойдаланар эрдилар. Дер эрканларки, Абу Ҳанифадан фақиҳроқ кишини кўрмадим.

Жаноб Исо бин Юнус айтибдурларки, «Худо ҳаққики, Абу Ҳанифадан афзал ва фақиҳроқ кишини кўрмадим». Имом Абу Юсуф айтибдурларки, устодим Имоми Аъзамни ота-онамдан ялғари дуо қилурман. Имом Вакиъ айтибдурларки, ҳеч кишини Абу Ҳанифадан фақиҳроқ кўрълмадим. Имом Яҳё бин Муин дебдурларки, «Менга манзур бўлғон фикҳ Абу Ҳанифанинг фикҳидур». Имом Ҳасан бин Амора Имоми Аъзамнинг узангуларини ушлаб деб эрканки, «Худо ҳаққи, ё Абу Ҳанифа, фикҳ борасида сендан бошқа гўзал сўзли, матонатли ва ҳозиржавоблироқ кўрмадим ва сен ушбу замон фақиҳларининг саййиди эурсан».

Бир кимарса ибн Авн қошида Имоми Аъзамдин сўз қилиб эрканки, «Абу Ҳанифа бугун бир сўз деса, тонгласи андин қайтадур.» Ибн Авн жавоб бериб эрканларки: «Бу сўзинг Абу Ҳанифанинг зўҳд ва тақвосининг равшан далили эур, зероки, хатодан савобға қайтадур ва агар қайтмаса хатоси боқий қолса керак».

Довуд Тоий ҳазратлари олдида Имоми Аъзам ҳазратларидан сўз дейилғонда Довуд Тоий деб эрканларки, «Имоми Аъзам бир юлдуз эурки, йўлчилар андан йўл топарлар ва бир илм эурки, ҳамма дил ани қабул қилур». Ҳалфа бин Айюб ҳазратлари айтиб эрканларки, «Илм Аллоҳ Таъоло тарафи ақдасидан Муҳаммад Мустафо саллаллоҳу алайҳи васалламға келди. Сўнгра ул зот Нубуввати самотдан асҳоби киромға ўтди, сўнгра саҳобани киромдан тобеъини изомға ўтди, сўнгра алардин Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи бирла шогирдлариға ўтуб равнақ топмоқдадур».

Аллоҳум-мақзи алайно баракоту улумихи.¹⁴

ИЖТИҲОДЛАРИ БИРЛА ИБОДАТЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзам ҳар кеча тонг отгунча ибодат қилур эрдилар. Уттиз йил ҳар бир ракат намозда бир навбат хатми Қуръон қилдилар ва қирқ йил хуфтондаги таҳорат бирла тонг намозини ўтадилар. Тунлари зор инграфонларини қўшнилари эшитур эрдилар. Вафот топқон ерларида ҳар кун бир бор хатми Қуръон қилгон эрдилар.

Бир кимарса Имоми Аъзамдан Ибн ул-Муборак олдиларида бир оз шикоят қилди. Анда Ибн ул-Муборак ҳазратлари айтдилар: «Ҳайф сенгаки, қирқ беш йил беш вақт намозни бир таҳорат бирла ўтагон зотдан ва ҳар бир ракатда бир хатми Қуръон қилгон азиздан ва менга ҳамма фиқҳ илмини ўргатган кишидан шикоят қилурсан!»

Имом Абу Мутий демишки, «Ахшомда қайу соатда тавоф учун Каъбага кирғонда Абу Ҳанифа бирла Суфён жанобларини тавофда кўрар эрдим».

Ҳазрати Имоми Аъзам ўттуз йил ҳар кун рўза эканлар, кўчадан ўтар эрдиларки, бир киши яна бир кишига айтадурки, «Ана шул одам Абу Ҳанифадурларки, кечаси ухламасдан тоат қилурлар». Ҳазрати Имоми Аъзам эшитиб Абу Юсуфга айтдиларки, «Субҳаналлоҳу, Тағри Таъоло каминани шундоғ демоқға муносиб кўруб нашр қилдурмиш. Қабихдурки Тағри Таъоло эмди каминадан анинг зиддини кўргой ва Тағри Таъоло қилмагон ишим бирла сўзлатмағой. Эмди кечаларни намоз ўтаб, Тағри Таъолоға ёлбормоқ ва муножот қилмоқни ўзумға лозим қилдим. Зероки, Тағри Таъоло Қуръони мажидда ёмонларни мазаммат қилиб дегандурки, «Ва йўхиббуна ан йаҳмаду бимо лам йафъалу», яъни «дўст тутарлар қилмагон иш илан мақталмоқни, эмди мен ҳам кечаларни ухламасман»,— деб қирқ йил хуфтаниннг таҳорати илан бомдод намозини ўтадилар.

Имом Абу Юсуф айтибдурларки, «Устодим Имоми Аъзам бир кеча ва кундузда бир навбат хатми Қуръон қилур эрдилар. Рамазон ила ийд кунидеки икки навбатдан хатми Қуръон қилур эрдиларки, олтмиш хатм бўлур эрди».

Саҳий эрдиларки, илм ўргатмоқда кўп сабрлиқ эрдилар, кўп тамкин (штоаткор)лик, ғазабдан узоқ эрдилар. Имом Мисъар айтибдурларки, «Ишроқ намозини ўтаб дарс айтур эрдилар ва фатво берур эрдилар пешин намозини ўқуғунча. Сўнгра дарс айтур эрдилар асрғача, сўнгра шомғача, сўнгра хуфтангача. Ўз ўзумға айтур эрдимки, «Қачон ибодат учун фориг бўлур эрканлар. Шогирдлари кетгандан сўнгра покизалик ва таҳорат илан арус (келин)дек масжидга чиқиб бомдодғача намоз ўқур эрдилар. Сўнгра уйларига кириб тоза кийим кийиб, тонг намози учун чиқар эрдилар. Тонггоси яна бурноғи кунидек қилур эрдилар. Ҳосили калом, кўп замонлар пойлаб юриб на кундузи бир нимарса еганларини

кўрдум, на кечаси ухлагонларини кўрдум. Оре, пешиндан илгари озгина кўз илштирур эрдилар».

Имом Шарик айтибдурларки, «Бир йил Абу Ҳанифа ила кеча ва кундуз бирга эрдим, ёнбош ҳам қилгонини кўролмадим. Фузайл бин Дукин айтибдурларки, «Кўп тобегин бирла бошқа уламоларни кўрдум, Абу Ҳанифадан яхшироқ намоз ўқуйдургон кишини кўрмадим. Намозга кирмасдан илгари йиглаб дуо қилур эрдилар. Намозда тамом бир кеча айан «бали-с-соъату мавъидухум вас-соъату ав ҳийа ва амарани»¹⁵ ўқуди. Яна бир кеча бомдодгача «фаманналлоху алайно ва қано ва азоба-с-самум»¹⁶ни ўқуди. Хотунлари айтибдурларки, «Мен шу кишига хотун бўлгон замондан ҳозиргача бошларини ёстукқа қўйгонларини ёки ёнбошлагонларини кўрмадим ва уйқулари ёзда пешин ила асрининг ўртасида, қишда кечани аввалида масжидда бўлур эрди.

Аллоҳумма-аътина илман нофиъан ва фаҳман сотиъан¹⁷.

ХАВФ ВА ТАНГРИ ТАЪОЛОДАН ҚУРҚМАКЛАРИНИНГ БАЕНИ

Язид бин ал-Лайс айтибдурки, «Имом хуфтап намозда «изо зулзилат ул-арзу»¹⁸ сурасини қироат қилди. Ҳолбуки, Абу Ҳанифа имом ортида намозда эрди. Намоздан сўнгра Абу Ҳанифага қарасам нафас олиб, тафаккур қилиб ўлтурубдур. Халал бўлмасин деб туруб кетдим. Сўбх (тонг) бўлгонда масжидга келсам, Абу Ҳанифа тик туриб соқолини қўли ила ушлаб муножот қилурки, «Худовандо, мисқол заррача яхши иш қилгонга яхши жазо берур бўлсанг, заррача ёмон иш қилгонга ёмон жазо берур бўлсанг, бу Нуъмон бечорани дўзахдан олус қилиб, кенг раҳматингга киргузгайсан». Шу ҳолда кирдимки, қандил ёниб турубдур. Абу Ҳанифа мени кўруб айтдики, «Қандилни олурсизму?». Айтдим: «Йўқ, тонг азони учун келдим». Абу Ҳанифа айтди: «Эй азизим, ҳар на кўргонингизни яшурун тутқайсиз». Сўнгра икки ракат бомдод суннатини ўтаб, бомдод фарзини бизлар бирла ўтади. Бир вақт имом бомдод намозда «ва ло таҳсибналлоҳа гофилан аммо йъамал-уз-золимунани»¹⁹ қироат қилди. Абу Ҳанифа титради. Агар бирор масала мушкуллик қилиб очилмаса, шогирдларига дер эрдиларки, бу мени қилгон гуноҳимдандур. Сўнгра истиффор қилиб қўюб, янги таҳорат қилиб, икки ракат намоз ўқуғондан сўнгра масала ечилур эрди.

ТИЛЛАРИНИ БУШ ВА БЕФОИДА СЎЗЛАРДАН САҚЛАМОҚЛАРИНИНГ БАЕНИ

Бир кун бир одам ҳузурни шарифларига кириб, бир печа сўз ва ҳикоя қилиб сўзлагонда, Ҳазрати Имоми Аъзам деб эрканларки, «Бу каби бегойда сўзларни қўйғил, зероки, мардумга ёқмайдургон кимарса сўзидан қочмоқ лозимдур. Ҳар ким биздан ёмон гапурса Тангри ани гуноҳидан кечқой ва ҳар ким биздан яхши сўз-

ласа, Аллоҳ Таъоло ани раҳмат қилғой. Эмди Аллоҳ Таъоло дини учун фикҳ ўрганишлар ва мардум сўзини қўйинглар.

Бир киши Имоми Аъзамдан савол қилдики, «Алқама яхшироқму ёки Асвад, яъни қайу бири афзалдур. Имоми Аъзам айтдиларки, «Мен икковларини дуо ва истиғфор ила ёд қилиб, таъзимларини бажо келтурурман, бирларини бирларидан афзал демакфа қудрат бирла ҳаддим йўқдур».

Ибн ул-Муборак айтибдурларки, «Имоми Аъзамни бирор душмандан шиква (шикоят) қилгонларини эшитганим йўқдур. Ҳеч кишини ёмон деб гапургонлари йўқдур». Бакир бин Маъруф айтибдурки, «Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васалламнинг уммати ичра Абу Ҳанифадан гўзал сифатлироқ ва яхши сиратлироқ кимарсани кўрмадим».

ЭҲСОН ВА КАРАМЛАРИНИНГ БАЕНИ

Имоми Аъзам ҳазратларининг икром ва эҳсонлари мардумға ва шогирдларға кўп бўлуб, мувосотлик (раҳмдил) ва чиқишлилик эрдилар. Бинобарин, хотунға муҳтож бўлганға хотун олиб берур эрдилар ва анга муносиб нафақа ҳам берур эрдилар, яъни керакли нимарсалар юбориб, мурувват қилиб турур эрдилар. Бир кун бир ҳамсуҳбатларининг эғни кир бўлгон ва эскиган эрди, бошқалар чиқиб кетган вақтда андин бир оз ўлтурмакни ўтундилар, сўнгра анга айтдиларки: «Жойнамознинг тагида пул бор, олиб ўзингизға кийим олғайсиз». Ул шогирдлари олиб бориб санаб эрди, минг танга эркан.

Имом Абу Юсуф айтибдурларки, «Ҳеч кимнинг савол ва ҳожатини рад қилгон эмаслар, балки раво қилур эрдилар».

Уғуллари Ҳаммод «Фотиҳа» сурасини хатм қилди, домлаға минг танга юбориб, яна узр айтдиларки, «Чандон муносиблари бўлгон нимарса юборолмадим, сиз оз таълим қилдим деб илмни хор тутмағайсиз ва бизға бу минг тангадан бошқа бўлса эрди, Қуръони мажиднинг таъзими учун юборур эрдук».

Ҳар йилда бир навбат Бағдодға мол юбориб, қилгон савдогарликлари фойдасини йиғиб, уламолар ва дарсгўй устодларни ҳожатлари учун бир йил ичида керакли нимарсалар олиб берур эрдилар. Андан ортгон пуллари ҳам уламоларға бериб, дер эрдиларки, «Ҳожатлариға сарф қилиб, фақат Аллоҳ Таъолоға ҳамд айтқойлар. Ушбу берилган нимарсалар менинг молимдан эмасдур, балки Аллоҳ Таъолонинг фазли ва неъматидур. Аммо мен бир хизматчи эрурман».

Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи Имоми Вакифға деб эрканларки «Қирқ йилдан бери тўрт минг тангадан ошуқ пулни қўлумда тутмағойман. Тўрт минг тангадан ошуқини чиқарурман, бу тўрт минг танга ҳам уламо нафақасининг идораси учундир, йўқса бир танга ҳам сақламас эрдим».

Ўзлари ва бола-чақалари учун либос ёки мева ёки бошқа нимарса олмоқчи бўлсалар, аввал энг катта уламоларга олиб, сўнгра ўзларига олур эрдилар. Имоми Абу Юсуф айтибдурларки, «Бирор киши берган нимарсалари ва қилгон эҳсонлари учун Ҳазрати устодга шукр қилса, хафа ва ғамгин бўлур эрдилар ва анга дер эрдиларки, «Аллоҳ Таъолога шукр қил, бу нимарсалар Тангри Таъолонинг сенга бергон ризқи турур, анга шукр қил ва менга қилма».

Устодлари имом Ҳаммодининг жуду сахо (саховот) ва эҳсонларини кўп ёд қилур эрдилар. Ҳазрати Имоми Аъзам ўн йил имом Абу Юсуфни нёл (ҳаражат)лари ила нафақаларини бериб эрдилар.

Имоми Шақиқ айтибдурларки, «Бир йўлда Абу Ҳанифа ила эрдим. Бир одам Абу Ҳанифани кўруб, бошқа йўлга қочди. Абу Ҳанифа они кўруб қаттиқ чақирди ва анга айтдики, «На учун қочурсан?» Жавоб бердики, «Сизни бир неча минг танга пулингиз менинг гардананда турур, кўп замонлар ўтди, қашшоқ бўлиб беролмадим, андин уялурман». Абу Ҳанифа айтдики, «Андоғ бўлса ҳаммасини сизга ҳаба қилдим, яъни бағишладим, эмди дилжам бўлуб, мендин уялиб қочмағайсиз».

Муҳаррири ҳақир (яъни муаллиф) айтурки, пешвоимиз Имоми Аъзам ҳазратларининг эҳсон ва карамлари ҳамма мардум (одам)га, хусусан, шогирдлариға юқорида зикр бўлгондек, нақадар улуғ, нақадар улуғу нақадар шоён тақдир (таҳсинга сазовор), ибрату сазовори интихоз (ўрганишга арзийдиган) ва эътибор эрур. Эмди ҳар бир устодлар даъвосини қилғувчи муддаррисларға вожибдурки, Имоми Аъзам рафтор (одат)ларини дастур ул-амал қилиб, шогирдларға бу каби марҳамат назари бирла қараб, аввало дарсларини яхши тушунтуруб, аққалан пул олмасдан тарбият қилсалар, балки шогирдлар нафақаларини бермақлари муносибдур, токи шогирдлар ҳам илмли, ҳам ҳиммат ва мурувватли бўлғойлар. Оҳ, на чораки бу замон таъассуф замонидур, зероки Имоми Аъзам рафторлариға ҳаракат акси оз эмасдур.

Аллоҳум-маслиҳ аҳволана ва аҳсин истиқболана.

ВАРАЪ (ПАРҲЕЗ) ВА ЗУҲД (ХУДОЖУЙЛИК)ЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ибн ул-Муборак айтибдурларки, «Куфага кирдим, Куфа аҳлидан сўрадимки, бу шаҳарнинг муттақийроқ (тақводор) ва зўдликроқ кишини кимдур». Жавобда айтдиларки, «Абу Ҳанифа турур». Маккий ибн Иброҳим айтибдурки, «Куфаликлар бирлан кўп суҳбатлар қилдим, ҳеч кишини Абу Ҳанифадек авраъ (парҳезгарроқ), яъни муттақийроқ кўрмадим».

Язид бин Ҳорун айтибдурки, «Минг устоддан илм ахз қил-

дим (яъни олдим), буларнинг ичида ҳеч қайсиларини Имоми Аъзамдек зўҳдлик ва тил сақлағувчироқ кўрмадим».

Ҳасан бин Зиёд айтибдурки, «Имоми Аъзам ҳеч кишидан ва ҳеч амрдан ҳада ва шунга ўхшаш нимарсани қабул этмас эрдилар. Вақтики савдодағи шерикларинга бир айблик матони юбордилар ва буюрдиларки, «Бу матоннинг айби бор, шеригимиз айбини баён қилиб, билдируб сотқой». Сўнгра шериклари ўшал мато айбини баён қилмасдан сотди ва айбини изҳор қилмоқни унутди ва олғувчи айбини билмасдан олди. Ҳазрати Имоми Аъзам бу муомаладан огоҳ бўлуб, ўшал матоннинг ҳамма пулини садақа қилдиларки, неча минг танга эрди. Сўнгра ул шерикларидан ажрадилар».

Саҳл бин Музоҳим айтибдурки, «Ҳар вақт Ҳазрати Имоми Аъзам уйлариға кирсак, бурё (бўйра)дан бошқа нимарсани кўрмас эрдук».

Куфанинг қўйларини ичида бир зулм ила олингон қўй қўшулгон эрди. Ҳазрати Имоми Аъзам эшитиб, қўйчилардан сўрадиларки, «Қўй неча йил умр кўрур?» Жавоб бердиларки, «Етти йил умр кўрур». Сўнгра етти йил қўй гўштини емадилар.

Яна шу аснода Ҳазрати Имоми Аъзам кўрдиларки, бир сарбоз гўшт еб, ортганини Куфа ортиға ташлади. Сўнгра сўрадиларки, «Балиқнинг умри неча муддатдур?» Жавоб берилдики, «Фалон муддатдур». Шул муддат ўтгунча балиқ ҳам емадилар.

Имом Абдулқосим ал-Қушайрий бир китобларида ёзибдурларки, «Имоми Аъзам бу кишидан қарздор бўлгон одам дарахтининг соясиға ўлтурмас эрдилар ва дер эрдиларки, «Қарздорни нимарсасидан манфаат олмоқ рибо (судхўрлик) бўлур».

Язид бин Ҳорун айтибдурки, «Бир кун Имоми Аъзам бир одам эшигининг олдида офтобда ўлтуриб эрдилар, айтдики, «Тақсир, мана бу сояға келсангиз яхши бўлур эрди». Айтдилар: «Бу уй эгаси мендан неча танга қарз олғондур. Бинобарин уйнинг соясиға ўлтурмоқни хоҳламасман». Эмди мунн қандоғ яхши тақво десам бўлур.

Аллоҳум-маажъално мутавариғина би-ҳаққи имомил-муслимин.²⁰

ОМОНАТ САҚЛАМОҚЛАРИНИНГ БАЕНИ

Бир киши Шомда Ҳакам бин Ҳишом ас-Сақафийдан сўрдикки: «Абу Ҳанифа қандоғ кишидур?». Жавоб бердики, «Омонат тўғрисида одамларнинг буюкидур. Зероки, султон хоҳладикки хазиначи қилғой ёки таёқ сғай, таёқ емоқни хоҳлади ва хазиначи бўлмади. Тангри Таъоло азобидан қочди».

Имом Вакъф айтибдурки, «Имоми Аъзам катта омонатдор эрдилар». Абу Наим ва Фузайл бин Дукин айтибдурларки, «Имоми Аъзамнинг диёнати кўп яхши ва омонатда анча улғу ва катта эрдилар».

АҚЛЛАРИ КҮП УЛУҒЛИГИНИНГ БАЁНИ

Ибн ул-Муборак айтибдурларки, «Ҳеч кишини Имоми Аъзамдек ақлли, улуғроқ кўрмадим».

Хорун ар-Рашид деб эрканки, «Абу Ҳанифа ақлининг кўзи бирла бошқалар бошдаги кўз бирла кўрмайдургон нимарсаларни кўрур, яъни ақли кўзлардан ортуғроқ иш қилур».

Али бин Осим айтибдурки, «Имоми Аъзамнинг ақлиши дунёдаги одамлар ярмининг ақллари ила ўлчалинса, Имоми Аъзам ақллари аларни ақлларидан ошуқ келур».

Имом Абу Юсуф айтибдурларки, «Ҳеч кишини устодим Имоми Аъзамдек улуғ ақлли ва буюк муруватли кўрмадим».

Уғуллари Ҳаммод айтибдурки, «Отам Ҳазрати Имоми Аъзам масжид ичра бўлиб, кўнглакларига буркалган эрдиларки, бир катта илон масжидни шифидан кўкракларига тушди. Тангри ҳақкики, ҳаргиз ерларидан тебранмадилар ва кўрқмадилар. Балки шул қўллари бирла олиб, масжид тошига отдилар ва айтдиларки, «Эришмағай магар Аллоҳ Таъоло тақдир қилгон нимарса, яъни ҳар нарса Аллоҳ Таъолоданур. Кўрқмоқ ва паришон бўлмоқ дуруст эмасдур, балки сабр ва ризо лозимдур.»

Имом Шофийий дер эрканларки, «Ҳеч хотун Имоми Аъзамдек улуғ ақлли ўғлон туғмамишдур».

Имом Бакр бин Жайш айтибдурларки, «Имоми Аъзам ақли бирла замон ақлининг ақли бир ерга йиғилса Имоми Аъзамнинг ақли кўплик қилур».

ФАРОСАТЛАРИНИНГ БАЁНИ

Кўп ишларнинг борасида шу иш ҳали бўлмасдан илгари бир нимарса дер эрдилар. Айтганлари бўлур эрди. Шу жумладан Имоми Зуфар ила Довуд Тонийға деб эрканларки, «Сизлар ибодатга қаттиғ шуғл қилғувчи бўлурсизлар». Абу Юсуфга дер эрканларки, «Сен дунёга майллик бўлурсан». Воқеан андоғ бўдилар.

Мадина уламосини қандоғ билдингиз деб сўралганда, жавоб бердики, «Молик бин Анасни илми улуғ ва фалоҳи буюк бўладургон билдим». Воқеан Имоми Аъзам фаросатлари андозасича, Имоми Молик Мадинаи Мунавварада ўз замонларида илм ва фалоҳ (ютуқ)ларга эришдиларки, Мадина аҳлидан ҳеч ким эришмагондур.

Ҳазрати Имоми Аъзам айтибдурларки, «Кимки ҳифз этмоқ (эсда тутмоқ) ва ёд олмоқда яхши бўлса, кўп илм жам қилур. Ҳар кимса узун соқол бўлса, аҳмоқ бўлур ва ҳар кишиким бўйни узун ва ақли фузун (кўп) бўлса, ошноликга лойиқдур, зероки, дароз (узун) кимарсаларда ақл кам топилур».

Ҳалифа Мансур қози қилдурмоқ учун ўз ёнидаги катта уламодан тўрт уламон изом (улуғ олим)ни чақирди. 1. Суфён Саврий.

2. Мисъар. 3. Абу Ҳанифа. 4. Шарик ҳазратлари эрдилар. Токи шул тўрт уламодан бировларини Бағдод қозиси қилдурғой. Йўлда келатуруб Имоми Аъзам айтдиларки, «Ҳар тўртимизга бир мўлжар ва фаросат изҳор қилғум келур». Алар айтдиларки, «Сўзласалар хўб бўлур эрди». Айтдиларки, «Фаросатим шулким, ўзум бир ҳийла қилиб қозиликдан қутулсам керак, аммо Суфён йўлда қочгай, Мисъар бўлса ўзини телбаликга солгай. Сўнгра ночор Шарик қози бўлғой».

Воқеан Суфён йўлда бир кема ичра кириб беркиниб қолди. Кемачиларга айтдики, «Мени ёшурунларки, йўқса бошимни кесарлар». Кемачилар беркитиб ўтуб кетдилар. Суфён қочуб қутулди. Бошимни кесарлар деганининг таъвили (маъноси) шул эрдик, ҳадиси шарифда бордурки, «Ман жаъала қозийан фақад зубиха биғайри сиккийнин», яъни «Ҳар кимарсанким қози қилинди, гўё личоқсиз боши кесилди». Сўнгра бу уч уламо Мансур олдиға бордилар. Мансур Абу Ҳанифага «Қози бўлуи», деди. Айтдиларки, «Қозиликга лаёқатим йўқдур». Мансур айтди: «Муносиб эрурсиз». Имоми Аъзам айтдиларки, «Номуносиблигимни ўзум билурман ва агар муносиб бўлуб туруб, яна лаёқатим йўқ десам, ялғончи эрурман. Ялғончинини мусулмонларга қози қилмоқ дуруст эмасдур. Сиз ҳалифа эрурсиз, раво тутмағайсизки, ялғончинини қози қилиб, мусулмонлар қошини тўкғайсиз». Бу сўз ила Имоми Аъзам ҳам қутулдилар.

Сўнгра Мисъарга навбат етди. Мисъар эса ирғиб туруб Мансур ила кўрушди, қўлини қаттиғ тутуб айтдики, «Қалайсан, болаларинг соғму, хотунинг саломатму ва от, эшакларинг яхшиму?» Бинобарин Мисъарни телба деб чиқардилар. Энг охир Шарик қолди. Мансур айтди: «Эмди сиз қози бўлурсиз». Шарик айтди: «Мен савдойи кишиман». Мансур айтди: «Муолажа қилинг, токи ақлингиз комил бўлғай». Ночор Шарик қози бўлди. Имоми Аъзам фаросатлари тўғри келди.

Имоми Аъзам масжидда ўлтуруб эрдилар, бир одам ўтди, айтдиларки, «Шу одам мусофирдур, енгининг ичида ҳолваси бор. Ўзи болаларнинг домласи эрур». Воқеан таҳқиқ қилиб (текшириб) қўрилғонда Имоми Аъзам деганларидек эркан. Савол қилиндики, «Нечук билдингиз?» Айтдилар: «Ҳар тарафга қарагонидан билиндики, мусофирдур ва енгига пашшаларнинг тўплангонидан билиндики, ҳалвоси бордур. Болаларга кўп термулгонидан маълум бўлдики, болалар домласи эрур».

Бир кун болалар тўп ўйнашур эрдилар, қазоро (тўсатдан) тўплари Имоми Аъзам мажлисларининг ўртасига келиб тушди. Ҳеч бир бола интилиб келолмади. Магар бир бола беодобона кириб олиб чиқди. Имоми Аъзам айтдиларки, «Шу бола ҳалолзода эмасдур, зероки агар ҳалолзода бўлса эрди, ҳаёси бирла уяти кирмакдан ман қилур эрди». Ва воқеан таҳқиқ (диққат) қилсалар, андоғ эркан.

САВОЛЛАРГА ЯХШИ-ЯХШИ ЖАВОБ БЕРҒОНЛАРИНИНГ БАЕНИ

Имоми Аъзамни ямон кўрадурғон бир кимарса Ҳазрати Имомдан сўрдикки, «Нима дерсиз кимарсагаким, жаннатни умид қилмағай ва дўзахдан қўрқмағой, Тағри Таъолодан ҳам қўрқмағой, ўлукни еғой, рукуъ* ва сужудсиз** намоз ўқуғой, кўрмагон нимарсасиға гувоҳлик берғой, ҳақни ямон кўрғой ва фитнани яхши кўрғой, раҳматдан қочқой, яҳудий ила насоро сўзларини рост билғой». Ҳазрати Имоми Аъзам ани ўзидан сўрдиларки, «Сеп ўзунг шундоғ одамнинг на эканлигини билурмусан?» Айтди: «Йўқ, лекин кўп ямон кўрғонлигимдан сиздан сўраб эрдим». Сўнгра уламо шогирдларида сўрдиларки, «Сизлар шундай одамни ҳақиға на дерсизлар? Айтдиларки, «У одам ҳақиқий авлиёуллоҳдандур. Сўнгра савол қилғон кишиға қараб айтдиларки, «Мен баён қилсам тилингни ямон сўз демакдан сақлармусан, зероки ани ўзунгга зарари бордур». Айтди: «Оре, тилимни беҳуда демакдан сақлаб тавба қилурман». Айтдилар: «Анинг баёни шулки, ул одамки жаннатни умид қилмағой, зероки жаннатнинг парвардигорини умид қилғай.

Яна дўзахдан қўрқмағой, зероки дўзахни парвардигоридан қўрқғой, яна Аллоҳ Таъоло адл (адолат)ни мулоҳаза қилиб, Аллоҳ Таъолони жавр қилмаслиги учун қўрқмағой, Яна балиқ ўлугини еғой ва жаноза намозини рукуъ ва сужудсиз ўтағой.

Яна Аллоҳ Таъоло бирла Пайғамбарни кўрмасдан, Худони бирлиги ва борлиғиға ва Муҳаммад алайҳис салом Худонинг бандаси ва Пайғамбари эканлигиға гувоҳлик бериб айтқойки, «ашҳаду ан ла илоҳа иллаллоҳу ва ашҳаду анна Муҳаммадан абдуҳу ва расулуҳу»²¹.

Яна Аллоҳ Таъолоға неча йил тоат қилмоқ учун ўлумнингки ҳақ эрур ямон кўрғой. Яна мол бирла фарзандки фитна эрур яхши кўрғой. Яна ямғурданки, раҳмат эрур, қочғой.

Яна қавли яҳудийки «лайсати-н-насоро ало шайъин»²² ва қавли насороки, «лайсату-л-йаҳуду ало шайъин»²³ эрур, рост билиб, инонғой». Сўнгра ўшал савол қилғон киши еридан туруб, Имоми Аъзам қўлларини ўпди ва айтди: «Гувоҳлик берурманки, мазҳабингиз ҳақдур, энди инкорим қолмади».

Вақтики Абу Юсуф касал бўлди, Имоми Аъзам айтдиларки, «Агар шу йигит ўлса, дунёда анинг ўрниға ўлтурадурғон ҳеч ким йўқдур». Абу Юсуф касалидан соғайди. Имоми Аъзамнинг мазкур муборак сўзларини эшитиб, фахр ва позини қилиб, ўз бошича аҳди қарор бердики, ўзум бир масжидда фатво бермоқ ва дарс айтмоқға мажлис қуруб, халқ юзларини ўзумға ёндуруб (қаратур) ман. Сўнгра бир масжидда мажлис тузуб, дарс бирла фатво-

* Р у к у ъ — намозда тиззани ушлаш.

** С у ж у д — сажда, намозда бошини ерга қўйиш.

га юзланди. Имоми Аъзам эшитиб, баъзи шогирдларини Абу Юсуф масжидига юбориб, айтдиларки, «Бориб Ёқубдан сўргилки, на дерсан бўёқчи борасидаки, бир одам анга бир либосни бўёғоли икки тапгага берди. Сўнгра келиб, либосни талаб қилди. Бўёқчи бўйб, чиқариб берди. Энди бўймак мўзди (шу ҳақи) лозимму ёки лозим эмасму? Агар Ёқуб, лозим, деса ҳам хато қилдингиз, дегайсан, лозим эмас деса ҳам хато қилдингиз, дегайсан».

Ҳазрати Имоми Аъзам шогирдлари Абу Юсуфдан юқоридаги сўзни сўради. Абу Юсуф, лозим эрур, деди. Шогирд, хато қилдингиз, деди. Сўнгра бирмунча андиша қилиб, мўзд (ҳақ) лозим эмас, деди. Яна шогирд, хато қилдингиз, деди. Ул дам Абу Юсуф мажлисдан туруб, Имоми Аъзам ҳузурини шарифларига борди. Имоми Аъзам айтдиларки, «Сени бўёғчи масаласи келтурғон турур». Абу Юсуф айтди: «Оре». Имоми Аъзам айтдилар: «Ажабо, бир киши халққа фатво бермоқ ва дарс айтмоқ учун ўзинча масжидда мажлис қуруб, Аллоҳ Таъоло дини учун хизмат қилғувчи бўлуб, бир ижора масаласига жавоб беролмаслиги хўб эмасдур». Абу Юсуф айтди: Тақсир, энди ул масалага жавоб бериб, менга билдурғойсиз». Ҳазрати Имоми Аъзам айтдиларки, «Агар бўёғони ғасб, яъни ситам ва қаҳр ила олғонидан сўнгра бўлса, мўзд (ҳақ) лозим эмасдир, зероки ўзи учун бўёғондур. Агар бўёғонлиги ғасбидан илгари бўлса, мўзд (ҳақ) лозим эрур. Чунки тўн эгаси учун бўёғондур».

Ҳазрати Имоми Аъзам бошқа уламолар бирла бир одамнинг никоҳ тўйида ҳозир эрдилар. Ул одам икки қизини икки оғанинига никоҳлаб бериб эрди. Икки куёвнинг оталари чиқиб, билдурдики, «Бизларга бир катта мусибат юзланди. Мусибат шулки, икки куёв ўз хотинларига ғалат қилиб адашиб, бошқаси яна бошқасига кириб қўшулубдурлар». Уламолардан Суфён деб эрканки, «Ҳеч боки йўқдур, зероки Али каррамаллоҳу важҳаҳу замонларида шундоғ воқеа бўлуб, Ҳазрати Али ҳукми қилиб эрканларки, бу қовушмоқ шубҳали эрур. Шубҳали қовушмоқликка маҳр* вожиб бўлур. Барча маҳрни берғондан сўнгра ҳар хотун ўз эрига борур».

Мардум Суфённинг фатвосига офарин қилдилар. Имоми Аъзам хомуш эрдилар. Имом Мисъар айтдиларки, «Ё Абу Ҳанифа, бу масалага бир нима дегил». Суфён айтди: «Бу масалага Абу Ҳанифа ҳам хилоф (қарши) сўз тополмас». Имоми Аъзам айтдилар: «Керакки икки куёв ҳозир бўлғойлар». Алар ҳозир бўлдилар. Имоми Аъзам икки куёвдан сўрдиларки, «Шул қўшилғон хотунларни ўзингларга хотун бўлушларини яхши кўрурсизларму?» Алар: «Оре», деб жавоб бердилар. Сўнгра ҳар қаю куёвга айтдиларки, «Биродаринг олдидаги қизинг оти падур?» Айтди: «Фалона турур». Айтдиларки, «Мен талоқ қилдим дегил». Ҳар

* Маҳр — никоҳ пайтида куёв келинга ваъда қиладиган маҳр пули.

қайсилари, талоқ қилдим, деб жавоб бердилар. Сўнгра бу қўшулгонларни алоҳида тоза никоҳ қилдуруб, яна тоза тўй буюрдилар.

Имоми Аъзамнинг бу фатвосидан ҳамма мардум таъажжубга қолдилар. Имом Мисъар туруб, Имоми Аъзамни ўпди ва айтдики: «Шул тўғрилардин Абу Ҳанифани яхши кўрурман».

Суфён хомуш бўлуб, бир нима демадилар, зероки бу фатво кўп фасод ва фитналардан барий (хоти) эрди ва идда ҳам лозим эрди.

Вақтики, Қатода Куфага келдилар, айтдиларки, «Ҳар ким ҳалол бирла ҳаром масалаларини биздин сўрасун, жавоб берсак керак». Имоми Аъзам сўрдиларки, «Бир кимарса неча йиллар хотунини олдидан ғойиб бўлди. Сўнгра хотунига ўлди деган хабар етушди. Хотуни эрини ўлган биллиб, бошқа эрга тегди ва андин бир бола туғди. Сўнгра аввалги эри келди. Бу болани аввалги эр нафи инкор қилди, яна иддао қилди, яъни аввалги эр мендан эмас, деди. Иккинчи эр, мендан, деди. Эмди ҳар икки эр қазф, яъни бадномлиқга нисбат қилгон бўлурму ёки болага мункир (инкор)да бўлгон эри қазф (бадном) қилгон бўлурму? Агар раъй ила десангиз, хатога ҳукм қилинур ва агар ҳадис бор десангиз, ялгонга ҳукм бўлур». Қатода айтди: «Бу масалани тўққингиз ва бўлмагон нимарсадин савол қилдингиз». Имоми Аъзам айтдилар: Уламоларга лозимдурки, ҳаминша бўлмагон ҳодисалар учун мустаъид (тайёр) ва омода (шай) бўлғайлар». Қатода айтди: «Бу масалани қўйунглар, эмди тафсирдан савол қилинғлар».

Имоми Аъзам сўрдиларки, «Сулаймон алайҳис салом замонларида Исми Аъзамни* билғувчи ким эрди? Қатода айтдиларки. «Сулаймоннинг хотини Осаф ибн Бирхнэ эрди». Имоми Аъзам айтдилар: Сулаймон ҳам Исми Аъзамни билур эрдиларму?» Қатода айтди: «Йўқ». Имоми Аъзам айтдилар: «Жоизмудурки, Пайғамбар замоннда Пайғамбардан билғувчи киши бўлғой». Қатода айтди: «Худо ҳаққи, эмди сен бирла тафсирдан ҳам сўзлашмасман».

Ибн ул-Муборак Ҳазрати Имоми Аъзамдан сўрдики, «Қайнаб турғон бир қозондағи таомга бир учар қуш тушуб ўлса, анда қозондоғи гўшт бирла шўрбонинг ҳукми на турур? Имоми Аъзам уламо шогирдларидан сўрадиларки, «Сизлар на дерсизлар?» Шогирдлари Ибн Аббос разияллоху Таъоло анҳудин ривоят қилдиларки, «Шўрбони тўқуб, гўштини сув ила ювиб ейилса бўлур». Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳ айтдиларки, «Бу фатво ҳоли сукунда, яъни қайнамоқдан қолгон вақтда турур. Аммо ҳоли галаёнда, яъни қайнаб турғон вақтда гўштни ҳам ташламак лозим турур. Зероки, нажас гўштни ичига таъсир қилиб, нажас (иф-

* И с м и Аъ з а м — Худонинг улуғ номи, кимки бу исми билса, барча ишларни гайри табиий куч билан амалга ошириш қобилиятига эга бўлади.

зос) қилур. Аммо ҳоли сукунда пажас гўшт нчига етушмағой, фақат зоҳир (ташқари) га етушқой, тоза сув ила ювмоқ ила тоза бўлғой». Ҳамма уламо таҳсин ва офарини қилдилар.

Маҳаллаларида бир қўшниларининг товуси йўқолди, келиб Ҳазрати Имоми Аъзамга билдурдики, «Товусимни ўғри олибдур, эмди на қилай?» Ҳазрати Имоми Аъзам айтдилар: «Эртагача сабр қилғил».

Эртаси Ҳазрати Имоми Аъзам масжидиға бордилар. Маҳалла одамлари ҳам йиғилдилар. Ҳазрати Имоми Аъзам айтдиларки, «Кимарсаки қўшнисининг товусини ўғурлабдур, яна уялмасдан намоз ўтағойман, деб масжидға келибдур. Ҳолбуки, товусни парлари анинг боши узра кўрунур».

Шул ҳолда бир киши бошини артди. Ҳазрати Имоми Аъзам анга айтдилар: «Эмди сен товусни чиқариб берғил». Сўнгра чиқариб берди.

Имоми Аъмашнинг аччиғ ва қаҳрлари кўп эрди, онт ичиб хотунлариға айтдиларки, «Ун тамом бўлғонини менга билдурсанг ёки хат қилиб хабар қилсанг ёки бир киши юбориб гапуртурсанг ёки ишора қилсанг талоқдурсан». Сўнгра ун тамом бўлди, болалар оч қолди. Бечора хотун ҳайратда қолди. Хотунлар айтдиларки, «Имоми Аъзамга бориб сўрғил». Ул хотин Имоми Аъзам ҳузурни шарифлариға келиб, ҳодисани баён қилди. Ҳазрати Имоми Аъзам айтдиларки, «Уннинг халтасини Аъмашнинг ухлағон вақтида либосиға чандилаб қўйғил, уйғониб билурки, ун тугалибдур». Сўнгра шундоғ қилиб уннинг тамом бўлғонини билдурди. Имом Аъмаш айтдиларки, «Тангри ҳаққи, бу Абу Ҳанифа ҳийласи турур, бизларни хотун ичра расво қилур ва почорлиғимизни ифшо (ошкор) этар».

Бир кимарса Рамазон кунларида, хотуним бирла қўшилурман, деб онт ичди. Сўнгра ҳайрон қолиб, фатови истади. Имоми Аъзам айтдиларки, «Хотуни бирла сафар қилсун, сўнгра кундуз куннида қўшулсин».

«Ҳазрати Имоми Аъзам хотунлари (Ҳаммоднинг онаси) устига бир янги хотун олдилар. Катта хотунлари кўп қаттиқ зўрлаб айтдики, «Янги хотунингизни уч талоқ қилғайсиз, йўқса сиз билан суҳбат қилишмағайман». Ҳазрати Имоми Аъзам бунинг учун бир ҳийла мулоҳаза қилиб, янги хотунлариға айтдиларки, «Сен Ҳаммоднинг онаси уйида бўлғон вақтимда кириб сўрғилки, хотун кишиға эрини ташлаб кетмоқ ҳалолму?» Сўнгра Ҳазрати Имоми Аъзам Ҳаммоднинг онаси уйида эрканда кириб савол қилди. Ҳаммоднинг онаси яна айтди: «Муни уч талоқ қилғайсиз». Ҳазрати Имоми Аъзам айтдиларки, «Бу уйни ташидағи ҳар хотунум уч талоқдур». Сўнгра Ҳаммоднинг онаси рози бўлди. Ҳолбуки, бу янги хотун талоқ бўлмади.

Ҳазрати Имоми Аъзамдан савол қилиндики, «Бир киши хотуниға айтдики, мен шу бугун жанобатдан фусл қилсам, уч талоқ

эрурсан». Яна айтдики, «Мен шу бугун намозни ўтамасам уч талоқ эрурсан». Яна айтдики, «Шу бугун сен бирла қўшулмасам уч талоқ эрурсан». Эмди на қилса хотуни уч талоқ бўлмағой?». Ҳазрати Имом айтдиларки, «Шу бугун аср намозини ўтасун, сўнгра хотуни ила қўшилиб, яна шомдан кейин ғусл қилсун. Сўнгра шом ила хуфтонини ўтасун».

Ҳазрати Имоми Аъзамдан савол қилиндики, «Бир киши хотуни нардбон (шоти) узра эрди, у киши айтдики, нардбондан тушсанг ҳам талоқсан, чиқсанг ҳам талоқсан. Эмди ҳийласи надур?» Имоми Аъзам айтдиларки, «Хотунни нардбон бирла кўтариб ерға қўюлсун».

Ҳазрати Имоми Аъзамдан савол қилиндики, «Бир кишининг хотуни қўлида коса бирла сув бўлгонда ул киши айтдики, сувни ичсанг ҳам талоқсан, тўксанг ҳам ёки сувни бир кишига берсанг ҳам талоқсан ёки сувни ерға қўйсанг ҳам талоқсан. Эмди на қилса хотуни талоқ бўлмағай?» Имоми Аъзам айтдиларки, коса ичра пахта ёки латта қўйулса шимиб қурутур, сўнгра талоқ бўлмағай».

Яна савол қилиндики, «Бир кимарса юмurtқа тухум емағойман деб онт ичди, сўнгра яна ёд қилдики, бу одам енгининг ичидаги нимарсани еғойман. Ҳолбуки, анинг енгидаги юмurtқа (тухум) эрди. Эмди на қилур?» Ҳазрати Имоми Аъзам айтдиларки, «Ушал юмurtқани бир курк товуққа бостурғой, токи ул юмurtқа жўжа бўлуб чиқғой. Сўнгра бир оз улғайғой. Сўнгра ул жўжани пишириб еғой».

Бир хотун икки бола туғди. Бу икки болани орқаси бир-бирига ёпушқон қўшалoқ эрдилар. Анинг бири ўлди. Куфа уламолари, ҳар икковини кўмсун, дедилар. Аммо Имоми Аъзам айтдиларки, «Ўлғонини туфроққа кўмсун, тириги анинг устида турсун токи ажрағой». Ҳазрати Имоми Аъзам деганларини қилдилар, охир бир кун тириги ажралди ва қанча муддат умр кўрди ва анга «ғуломи Имоми Аъзам» (имоми Аъзам қули) деб ном қўйулди.

Бир кун Имоми Аъзам Мадинаи мунавварада Ҳазрати Алининг набиралари Муҳаммад бин Ҳасан разияллоҳу анҳу ила ҳамсуҳбат бўлдилар. Муҳаммад бин Ҳасан айтдиларки, «Бобом алайҳис салом ҳадисларига қиёс ила муҳолафат қиладурғон сенму эрурсан?» Имоми Аъзам айтдиларки, «Аъзу биллаҳи мин золика, яъни бу йўсушлиқ ишлардан Аллоҳга паноҳ элгарман. Марҳамат қилиб, бир оз ўлтурғайсиз, зероки сизни ҳурматингиз бобонгиз алайҳи афзалус саловот вассалом ҳурматларидекдур». Муҳаммад бин Ҳасан ўлтурдилар, Имоми Аъзам таъзим ила турдилар. Муҳаммад бин Ҳасан айтдиларки, «Эр заифроқми ёки хотун?» Имоми Аъзам айтдилар: «Хотун заифроқ турур». Яна сўрдиларки, «Хотунни саҳм (улуш) ва ҳиссаси қанча турур?» Имоми Аъзам жавоб бердиларки, «Эркак саҳмининг ярмидур». Шу асно-

да Имоми Аъзам арз қилдилар: «Агар қиёс ҳукм қилсам эрди, хотун саҳмини ортуқ дер эрдим».

Яна Муҳаммад бин Ҳасан сўрдиларки, «Намоз афзалму ёки рўза афзалму?» Имоми Аъзам жавоб бердиларки, «Намоз афзалдур». Бу аснода ҳам Имом Аъзам айтдиларки, «Агар қиёс ила фатво берсам эрди ҳайз кўрғон хотунга намоз қазосини буюруб, рўза қазосини буюрмас эрдим». Яна Муҳаммад бин Ҳасан сўрдиларки, «Сийдук наҳсму* ёки маний.** Имоми Аъзам жавоб бердиларки, «Сийдук наҳс турур». Бу аснода ҳам арз қилдиларки, «Қиёс ила иш тутмак мазҳабим бўлса эрди, сийгон кишига ғул буюруб, яъни вожиб деб, маний кўрғон, яъни эҳтилом*** бўлгон кишига ғул вожиб демас, эрдим. Мундоғ демакдан Худо сақлағой, зероки мен жону дил ила ҳадиси набавияга**** хизмат қилурман». Сўнгра Ҳазрати Муҳаммад бин Ҳасан ерларидан туриб, Имоми Аъзам юзларидан ўпдилар.

Куфага бир мусофир келдики, анинг хотуни ниҳоят даражада ҳайронлик эрди. Анга бир куфалик йигит ошиқ бўлуб, бу менинг хотунум турур, деб даъво қилди ва мусофирни андан ман қилди. Бечора мусофир никоҳ исботидан ожиз қолиб, сўнгра бу масалани Имоми Аъзамга арз қилди. Имоми Аъзам ва ибн Аби Лайло ва бошқа қанча уламолар ила мусофирни қўшхонасига бордилар. Ҳолбуки, мусофирнинг неча адад итлари бор эрди. Бояги ҳайронлик хотун ила бошқа неча хотунларни мусофир қўшхонасига кирмак учун буюрдилар. Ҳар хотун кирмоқчи бўлгонда итлар ав-ав қилиб кирғоли қўймадилар. Магар ўшал ҳайронлик хотун кирғонда итлар думларини қимирлатиб, атрофидан ўйнаб, планушуб, ошно ва танушлуқ изҳор қилдилар. Имоми Аъзам айтдиларки, «Эмди ҳақ зоҳир бўлди». Ҳайронлик хотун ҳам иқрор бўлдики, «Мен ҳам бу мусофирнинг хотуни турурман».

Ҳазрати Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳа ибн Ҳубайра бир кумуш кўрсатди. Анга ёзилғондурки, «Ато бин Абдуллоҳ». Бин Ҳубайра айтди: «Афсуски, мунн ўзумга муҳр қиллолмағайман, зероки анга бошқа кишининг исми ёзилғонлиғ турур ва ани ўзгартирмак ҳам мушкул турур». Имоми Аъзам айтдилар: «Бир боқини», «мин» яна бири «нун» қилинса, «ато мин индаллоҳ» бўлур.

Амир Заҳҳок Марвазий чериги (лашқари) бирла Куфага кирди. Ҳамма эркактарни ўлумга буюрди. Ҳазрати Имоми Аъзам эшитиб, бир кўнглак ва бир ридо (чопон) бирла Марвазий олдиға келдилар. Айтдиларки, «Қаю сабаб бирла эркактарни ўлумга буюрубдурсиз?» Марвазий айтди: «Зероки, муртад* бўлмишлар».

* П а ҳ с — ёмон, ифлос.

** М а н и й — эрлик уруғи.

*** Э ҳ т и л о м — уйқуда шаҳватнинг оқиб кетиши (поллюция).

**** Ҳ а д и с и н а б а в и я — пайғамбар ҳадиси.

* М у р т а д — ўз динидан қайтган киши.

Имоми Аъзам айтдиларки, «Эркаларнинг динлари илгари бошқа бўлуб, сўнгра шул динларига кирдиларму ёки динлари илгаридан ҳам шул динда эрдиларму?» Марвазий айтди: «Яна қайтадан гапуринг, не дерсиз?» Имоми Аъзам бу сўзни ёндуруб (қайтариб) сўзладилар. Сўнгра Марвазий, биз хато қилиб эрканмиз, деб буюрдик, чериклар қиличларини ғилофига солгойлар. Куфа эркалари Имоми Аъзам ҳазратларининг шул сўзлари бирла ўлумдан қутулдилар.

Бир жамоа даҳрийлар* Ҳазрати Имоми Аъзамни ўлдурмоқчи бўлдилар. Имоми Аъзам айтдиларки, «Сизлардан бир масала сўрағойман, сўнгра ҳарна хоҳлагонингизни қилғойсизлар». Имоми Аъзам айтдиларки, «Бир кеманинг ичи тўла мол бўлса ва денгиз тўлқунлуқ бўлса, кемачи бўлмаса, андоғ кема дарёдин нажот топиб, яна бир тарафқа кетса бўлурму?» Даҳрийлар айтдилар: «Мумкин эмасдур, балки мушкул турур». Сўнгра Имоми Аъзам айтдиларки, «Бу дунёнинг борлиғи атроф ва аҳволнинг ўзгарилмоқлари ила аъмол бирла афъолларни тағйир (ўзгариш) ва табдил (алмашиш)лари ила ва ишларни гуногун (ҳар хил) лиги, махлуқотни буқаламун (ўзгарувчан)лиги бир сонёъ ҳакимсиз** ва мудаббир (тадбиркор) олимсиз бўлурму?» Даҳрийлар ҳамма тавба қилиб, яроғларини ғилофига солдилар ва Тангри Таъолонинг бир ва борлиғига имон келтирдилар.

Бир муҳаддис (ҳадисчи) олимни Ҳазрати Имоми Аъзамга хуши йўқ эрди, баъзи сўзлар ҳам дер эрди. Бир кун бир ҳодисага гирифтор бўлдики, Имоми Аъзамдан бошқа фақиҳ андан халс қилолмас эрди. Ҳодиса шулки, муҳаддис хотунига айтдики, агар бу кеча сен мендан талоқ савол қилсанг ва мен талоқ қилмасам сен талоқ турурсан. Хотуни муҳаддисга айтди. «Агар мен бу кеча сиздан талоқ савол қилмасам қулум озод бўлсун». Имоми Аъзам хотунга айтдиларки, «Сен муҳаддисдан талоқ талаб қилғил». Муҳаддисга айтдиларки, «Сиз хотунга айтғайсизки, агар хоҳласанг талоқ турурсан». Алар андоғ қилдилар. Имоми Аъзам айтдилар: «Боринглар, эмди сизларга ҳеч ташвиш йўқдур». Муҳаддисга айтдилар: «Сиз тавба қилинг, илми фикҳ хизматчиларига ҳар нима деманг».

Муҳаддис тавба қилиб, ҳар намоздан сўнг хотуни бирла Имоми Аъзам ҳақларига дуойи хайр қилур эрдилар.

Бир одамда бир кишининг минг тангаси бор эрди, ани талаб қилиб эрди, ул мункир бўлди. Пулдорга қасам келди, зероки ялғуз гувоҳдан ўзга гувоҳи йўқ эрди. Ҳазрати Имоми Аъзамга арз қилди. Имоми Аъзам билдиларки, даъвоси рост турур. Буюрдиларки, «Сен ўшал минг тангани бу ҳозир кишига ҳаба (ҳадя) қил, хўб, деб ҳаба қилди, гувоҳи ҳам бор эрди. Сўнгра Имоми Аъзам ул ҳозир кишига буюрдиларки, «Эмди сен қарз-

* Даҳрий — худонинг борлигини инкор қилувчилар.

** Сонёъ ҳаким — ҳикматли санъаткор, яъни Аллоҳ.

дор одамға ўшал минг тангани даъво қилғил». Гувоҳ бирла ҳаба қилғувчиға айтдиларки, «Бу ҳозир кишини қарздор одамда минг тангаси борлиғиға гувоҳлик беринглар». Андоғ қилдилар. Қози минг тагга бермоқ учун ҳукм қилди.

Аллоҳум-маарзуқна фиқҳ-ал-имом²⁴.

ҲИЛМ* БИРЛА ТАМКИНЛАРИНИНГ** БАЕНИ

Язид бин Ҳорун айтибдурки, «Имоми Аъзамдек ҳилмликроқ кишини кўрмабдурман».

Имоми Аъзамни хоҳлагон нимарсалариға иқболлари буюк бўлгондек тил сақламоқ, фазл, дин ва тақволари ниҳоятда буюк эрди. Бир кун бир одам рўбарў бўлуб, оғзиға келгон сўкуш бирла кўп сўкди. Ҳар носазо сўзларни аямасдан айта берди. Ҳазрати Имоми Аъзам айтдилар: «Тангри Таъоло сизни мағфират қилсун (яъни кечирсин), на эрсам ул билур».

Абдураззоқ айтибдурки, «Имоми Аъзамдек ҳилмликроқ кишини кўргоним йўқдур, зероки бир кун Масжид ал-Хайфда Имоми Аъзам бирла ўлтуруб эрдуқ. Атрофимизда одамлар ҳам кўп эрдилар. Бир басралик бир масалани Имоми Аъзамдан савол қилди. Имоми Аъзам жавоб бердилар. Басралик эътироз қилиб айтдики, «Бу жавобға Ҳасан хилоф қилгондур». Имоми Аъзам айтдилар: «Ҳасан хато қилибдур». Басралик гавго қилиб, кўп ямон сўз ва носазолар деди. Мардум ҳамма овоз чиқариб изҳори нафрат қилдилар. Имоми Аъзам бир оз хомуш туруб айтдиларки, «Оре, Ҳасан хато қилгандур ва Ибн Масъуд ривоятларға савоб (тўғри) қилгондур».

Имоми Аъзам деб эрканларки, «Менга ямонлиқ қилгон кишиға асло ямонлиқ қилгоним йўқдур, ҳаргиз бирор кишиға лаънат деганим йўқдур ва бирор мусулмон ҳақиға зулм ва фириб қилгоним йўқдур».

Бир киши Имоми Аъзамға Имоми Саврийдан шикоят қилиб айтдики, «Сиздан умидларини ҳосил қилиб туруб яна шиква қилладур». Имоми Аъзам айтдиларки, «Тангри Таъоло Саврийни раҳмат қилсун, зероки Имоми Саврий бир ганимат буюк зот эрур».

Ҳазрати Имоми Аъзамнинг бир қўшнилари бор эрди. Ғолибан маст бўлуб, Ҳазрати Имоми Аъзамға тегадургон шеър ўқуб, нағма қилур эрди. Бир кеча товуши чиқмади. Имоми Аъзам айтдиларки, «На учун қўшнимизнинг товуши чиқмайдур?» Бир киши айтди: «Миршаб олиб бориб қамаб қўйубдур». Сўнгра Ҳазрати Имоми Аъзам от миниб, амирнинг олдиға бориб, анинг кўп таъзимини бажо келтуруб, илтимос қилдиларки, «Бизнинг бир бечора косиб қўшнимиз қамалибдур. Умидим шулки, анинг халоси учун амр қилғойлар».

* Ҳилм — мулойимлик, юмшоқлик.

** Тамкин — вазминлик, оғир-босиқлик.

Амир икки кечадан буён аёқ (ҳибс) бўлгонларнинг ҳаммасини Ҳазрати Имоми Аъзам ташрифи қадамлари учун озод қилди. Ҳазрати Имоми Аъзам яна от миниб ёнғон ҳолда, орқаларидан халос бўлгон қўшнилари келиб айтдики, «Таңгри Таъоло сиз жанобга жазойи хайр (яхши мукофот) берсун, ҳар қанча беадаблиқ қилгон бўлсам тавба қилдим». Сўнгра Ҳазрати Имоми Аъзамни мажлиси муқаддасларидан ажрамади, охир бир яхши фақиҳ бўлди.

Валид бин ал-Қосим ва Исом айтибдурларки, «Ҳеч устод шоғирдлариға Имоми Аъзамдек мушфиқ ва меҳрибон, ғамхўр ва чорасиз эмасдур. Андоғки, агар бирор шоғирдларининг юзига пашша қўнса, анинг машаққати Имоми Аъзамға зоҳир бўлур эрди. Бир кун бир шоғирдлари бир оз баланд жойдан йиқилиб, войдод, деб фарёд қилиб эрди. Ани масжиддагилар эшитдилар. Ҳазрати Имоми Аъзам хафа бўлуб, жойларидан туруб, ялангоёқ бориб, анинг бошида йнглаб ўлтурдиларки, «Агар мумкин бўлса эрди, анинг озорини мен олур эрдим». Ул шоғирд тузалғунча эрта ва кеч олдиға бордилар.

Бир одам келиб айтдики, «Тақсир, мен номингиздан хат ёзиб фалоний бойнинг олдиға олиб бордим. Менга тўрт минг танга берди». Имоми Аъзам айтдилар: «Агар фойда кўрсангиз қилинг. Мен ҳам хурсанд бўлсам керак».

Ҳазрати Имоми Аъзам дарс айтиб турғон ҳолда бир киши келиб ҳар носазолар деб сўқди. Имом Аъзам дарсга буюк машғулият кўрсатиб, анинг сўкишиға илтифот ва аҳамият бермадилар ва сўзларини узмадилар. Ул одам сўкушини узмас эрди, ҳатто шоғирдларини ҳам анга гапурмоқдан ман қилиб, дарсларни тамом қилдилар. Дарсдан қутулғондан сўнг уйларига жўнадилар. Ул киши ҳам орқалариға тушди, токи эшикларига бордилар, анда ул кишиға боқиб айтдиларки, «Мана бу менинг уйимдур, агар дилингда яна ҳақорат ва сўкмақдан бўлса тамом қилиб кет, яна сен билан боқий қолмасун». Ул киши уялди ва ҳайрон қолди.

Ҳазрати Имоми Аъзам деб эрканларки, «Устодим Ҳаммод разияллоҳу анҳунин ҳар намоздан сўнгра ота-онам ила дуо қиламан ва Таңгри Таъолодан мағфират тилайман, шунга ўхшаш ҳамма устодларимни дуо қилиб истиғфор қиламан*. Устодим Ҳаммод уйлари тарафиға оёғ узатганим йўқдур. Ҳолбуки, устодим ҳазратларининг уйлари мени уйумдан етти кўча нари эрди».

Ҳалифа Ҳорун ар-Рашид Имом Абу Юсуфға айтдики, «Устодингиз Абу Ҳанифа қандоғ киши эрди, менга авсоф (сифатлари) ва атворларидан сўзланг». Абу Юсуф айтдилар: «Эй амир ул-мўъминин, менинг билғоним шулки, устодим ҳазратлари Аллоҳ Таъоло ҳаром қилгон нимарсалардан қаттиғ қочар эрдилар ва кўп парҳезгар эрдилар. Шарнаъти ғарройи исломия (исломнинг ёр-

* Истиғфор қилмоқ—кечиришни сўрамоқ.

қин шариати) аҳком (ҳукм)лари ҳақинда ҳаргиз билмасдан гапурмас эрдилар. Худога тоат қилмоқни кўп суяр эрдилар, гуноҳ қилмас эрдилар. Аҳли дунёдан қочар эрдилар, ҳамиша узун сукутлик ва хомуш эрдилар. Доим андиша қилур эрдилар, илмлари кўп эрди. Агар бирор масаладан сўралғонда ул масалани билғон бўлсалар, кўп таҳқиқлаб, сўзлаб савоб (тўғри)лигини исбот қилур эрдилар. Агар билмағон бўлсалар, ҳаққа қиёс қилур эрдилар ва тобеъи ҳақ бўлур эрдилар. Нафслари бирла динларини яхши сақлар эрдилар. Одамларга илмлари ва молларидан нисор қилиб бахшойишлик эрдилар. Узлари ғаний бўлуб, ҳеч бир моллик кишига майл қилмасдан ва ҳеч одамдан умидвор бўлмасдан тириклик қилиб, тамъадан кўп узоқ эрдилар ва ҳеч кишидан ғийбат қилмас эрдилар. Агар кимдан гапурсалар, яхшилаб гапурар эрдилар ва қатъан беҳуда сўз демакдан безор эрдилар».

Ҳорун ар-Рашид айтди: «Бу сифатлар солиҳин (пок одам)лар ахлоқи ҳамида (яхши хулқ)ларидур».

Имом Муъафо Мувсиний айтибдурки, «Имоми Аъзам ҳазратларига ўн буюк писандида (ёқимли) хислатлар жам бўлғон эрди: 1. Вараъ (парҳезгарлик). 2. Сидқ (содиклик). 3. Иффат (поклик). 4. Мадорату-н-нос (одамлар билан муроса). 5. Маваддати содиқа (садоқатли дўстлик). 6. Иқболун ало мо янфаъу (фойдали нарасада хайрихоҳлик). 7. Тувлус-самти, яъни кўп хомуш (жим)лик. 8. Савоб (тўғри) сўзлик. 9. Ямонлик қилғонга яхшилик қилмоқ. 10. Тамаъсизлик. Агар Имоми Аъзамнинг бу ўн хислатларидан бири бошқа одамда топилса, қабиланнинг бошлиғи ва ўз вақтининг сардори бўлур эрди.

Ибн Нумайр айтибдурки, «Ғолибан (кўпинча) Имоми Аъзам ҳазратлари шогирдлари Зуфар ва Довуд ат-Тоний ва Қосим бин Маън ва ўзгалар бирла мажлис қуруб, бир масалани ўртага ташлаб, муколама (сўзлашув) ва мунозара қилур эрдилар, шул масала учун қаттиғ-қаттиғ сўзлаб, овозлари кўп узоққа кетар эрди. Сўнгра Имоми Аъзам масалани ҳал ва изоҳи учун сўзлар эрдилар. Ҳазрати Имоми Аъзам сўзлағон вақтда ҳаммалари сукут қилиб, эшитур эрдилар. Сўнгра ўшал масалани Ҳазрати Имоми Аъзам қилғон изоҳинча ёд олур эрдилар. Қачонки бу масала таҳқиқ топиб, ҳифз (ёд) бўлинса, яна бир бошқа масалани шундоғ қилур эрдилар, раҳматуллоҳи алайҳим ажмаъин.

Кошки, шу янглиғ мунозара ва муколама бизнинг Туркистон мударрислари ва талабалари ораларинда жорий бўлса эрди.

ЎЗ ҚАСБЛАРИДАН МАИШАТ ҚИЛМОҚЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзамнинг Қуфада катта дўконлари ва шериклари бўлуб, савдогарлик қилур эрдилар. Савдогарликлари мўйна ва шолфурушлик* эрди. Бу савдогарликларида кўп моҳир ва некбахт (бахтли) эрдилар. Зероки, фойда кўп ҳосил бўлур эрди. Бинобарин, тамъага хоҳишлари йўқ, тамъа дардидан пок эрдилар.

Мухаррири ҳақир (камтарин муаллиф) айтурки, шу замондаги мударрис бирла устодларга Имоми Аъзам ҳазратларидек савдогарлик қилиб, тамъадан пок бўлмак лозимдур. Балки талабаларга бир тангалик тадрис (дарс) қилмасдан, талабалар чўнтақларини холи қилмоқ муносиб эмасдур. Зероки, бу замонда талаба дарс билмоқ ва такрор қилмоқдан ҳам зиёдароқ танга топиб, устодларни хурсанд ва бой этмак учун сарфи масоъий (ҳаракат) қилурлар. Агар бир мунча шафқат ва меҳрибонлик устодлардан бўлуб, яхши ўқутмак мурод бўлса эрди, икки тарафга ҳам кўп савоб бўлур эрди.

Ҳасан бин Зиёд айтибдурки, «Устодим Ҳазрати Имоми Аъзам ҳеч бир халифа ва амирлардан ҳадя қабул қилмас эрдилар. Шогирдлар нари турсун, балки шогирдларга ҳадя берур эрдилар. Бир кун халифа Мансурдан ўттуз минг танга Имоми Аъзамга ҳадя келди. Имоми Аъзам неча бор айтдиларки, «Эй амир ул-мўъмнинн, мен Бағдодда бир ғарибдурман, менинг олдимда одамларни омонатлари кўпдур. Шу ўттуз минг тангани ва бу омонатларни байт ул-мол** ичра қўймакни арзу ниёз қилурман». Мансур қабул қилиб, ҳаммасини байт ул-мол ичра қўйди. Имоми Аъзам вафотларидан сўнгра омонатларни эгаларига берди.

Имом Мусъаб айтибдурки, «Мансур Имоми Аъзамга ўн минг танга берди. Имоми Аъзам мендан кенгаш сўрадиларки, бу ўн минг тангани олмасак амирнинг аччиғи келур ва агар олсак анга тобеъ бўлғон бўлурмиз. Эмди қандоқ қилмоқ керак? Мен айтдим: «Амирга айтингки, бу ўн минг танга кўп катта маблағдур, менинг олдимда турғондан хазинада турғони хўброқдур. Ҳар қачон даркор бўлса олурман, деб арз қилинг». Андоғ қилиб ўн минг тангани яна амирга ёндурди (қайтарди)лар ва ҳар кенгашларини мен бирла қилмоқни ўзларига лозим тутдилар. Мансурнинг хо-

* Ш о л — рўмол, бўйин ёки белга ўраладиган мато.

** Б а й т у л — м о л — подшо хазинаси.

туни Мансур ила мухосама (жанжал) қилдики, «Нима сабабдан бошқа хотунга бориб, менга адл ва қасам* қилмайсиз?» Сўнгра айтди: «Биз икковнинг муфтимиз Абу Ҳанифа бўлса керак». Мансур ҳўб деб Ҳазрати Имоми Аъзамни ундади. Имоми Аъзам келдилар. Мансурнинг хотуни парда ичра эрди. Мансур Имоми Аъзамдан сўрадики, «Бир эрға неча хотун олмак ҳалолдур?» Имоми Аъзам айтдилар, «Тўғри ҳур хотундан тўрт, аммо чўри хотундан ҳар қанча олса ҳалол турур». Мансур айтди: «Бирор одамга шу масаланинг хилофини сўзламак жойизму?» Имоми Аъзам айтдилар: «Жойиз эмасдур». Мансур пардага боқиб айтдики, «Ҳай хотунум, эшит». Сўнгра Имоми Аъзам айтдилар: «Эй амир ул-мўъминини, тўрт хотун олмак адл ва қасам қилғон кишига ҳалол турур, илло бир хотун ҳалол турур фақат. Зероки, Қуръони Каримда бордурки, «фаин хифтум анло таъдилу фавоҳидатун»²⁵, яъни агар қўрқсангиз адл қилмасликдан ул вақт бир хотун бўлур. Эмди бизларга лозимдурки, Қуръондан таълим олиб, панд ва мавъизаларига амал қилғоймиз».

Мансур хомуш бўлди. Сўнгра Имоми Аъзам чиқиб ўз манзилларига жўнадилар. Мансурнинг хотуни Имоми Аъзам орқаларидан бир буюк ҳада юборди. Имоми Аъзам ани унамай ёидурдилар, айтдиларки, «Бизнинг мунозарамиз Мансур ила шарийати гарройи исломия (исломнинг ёрқин шарияти) учун изҳори ҳақ эрди, бир кишига яхши кўрумак ва дунё талаби учун эмас эрди. Биз илми фикҳ ва фатво тўғрисида бир нима олмоқни яхши кўрмаймиз».

ЛИБОСЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ўғуллари Ҳаммод айтибдурки, «Отам Имоми Аъзам гўзал ҳайбат ва хушсурат, чиройли бўлуб, ўз либосларига атр истеъмол қилиб, ўзларини кўрмасдан илгари хушбўйликлари ҳар қимга билинур эрди. Ниҳоятда зебо либос кияр эрдилар».

Имом Абу Юсуф айтибдурларки, «Ўзун қаро кулоҳ кияр эрдилар».

ҲИҚМАТ ВА ОДОБЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзам айтибдурларки, «Икки дунёда уламолар Аллоҳ Таъоланинг валий (яқин)лари бўлмасалар, валийуллоҳ (Аллоҳнинг дўсти) ким бўлур, уламодан ўзга валийуллоҳ бўлмас».

Яна айтибдурларки, «Ҳар ким катталикни вақтидан илгари тиласа, хору зор бўлуб умр ўткарур. Суҳбати оғир киши фикҳни танимас, фикҳ қадрини билмас ва фикҳ аҳли қадрини тақдир қилолмас».

Яна айтибдурларки, «Ҳар кимни илми ҳаром ишлардан қайтармаса, албатта расволардан бўлур».

* Адл ва қасам — иккинчи хотин олганда биринчи хотин билан ҳам одилона муомала қилиш.

Ҳазрати Имоми Аъзам субҳдан сўнгра фатво ва масалаларга жавоб берур эрдилар. Бир киши айтди: «Бу каби вақтларда яхши сўз сўзламакдан бошқа сўз макруҳ эмасму?» Имоми Аъзам айтдилар: «Ҳалол ва ҳаромдан сўзламак яхши сўзларнинг энг яхшиси турур, мундан ҳам яхшироқ сўз яна бўлурмуки, биз ҳалол бирла ҳаромдан сўзлаб халқни маъсиятдан қўрқутуб ёндурурмиз».

Бир одам Ҳазрати Имоми Аъзамга бир катта кишидан восита хати олиб келди, шояд Имоми Аъзам шу восита ила анга илм ўргатқойлар. Имоми Аъзам айтдилар: «Илм талаби учун бирор улуғ зотнинг восита хати даркор эмасдур, зероки, Аллоҳ Таъоло уламолардан аҳд ва мисоқ (ваъда) олғондурки, тўппа-тўғри халққа илмни баён қилиб, таълим қилмоқ вазибалари бўлуб, яшурмасдан ўргатмоқлари лозимдур. Олим кишини таълимга ва мударрисни тадриси (дарси)га ҳаргиз шарт ва шаронт керак эмасдур. Худо учун таълими аҳком (ҳукмлар таълими)дин ва тадриси улуми ислом (ислом илмларининг дарси)ни қилмоқ ҳар нечук олим ва мударрисга вожибдур. Чунончи, ибодат фақат Аллоҳ Таъоло учун вожиб бўлур. Таълим ва тадрис ҳам ибодат кабидур.

«Наъзузу биллаҳи мин байъ-ид-дарси ва широ ил-илми»²⁶.

Ҳазрати Имоми Аъзам баъзи кишиларга айтибдурларки, «Дин ишларини мендан бир киши ила сўзлағон вақтима ва юрғон ҳолимда, ухлагонимда ва суянғонимда сўрмағойсиз, зероки бу каби вақтларда хотиржамлик вақти эмасдур. Балки ақл паршонлик чоғидур».

Ҳазрати Имоми Аъзам айтибдурларки, «Ҳар ким дунё учун илм ўрганса, илмининг баракатидин маҳрум қолур ва яна илм кўнглига қарор топмаса, ғолибан (кўпинча) андан бирор киши баҳра ололмас. Ҳар ким дин учун илм ўрганса, илмидан баракат топур, илм дилига жо бўлур ва илмидан ҳар қайси шогирд баҳра олур».

Ҳазрати Имоми Аъзам Иброҳим ибн Адҳамга айтибдурларки, «Е Иброҳим, сенинг насиба ва ризқинг ибодатдан улуғдур. Эмди сенга лозимдурки, илмни дилиннга жо қилғойсан, зероки илм ибодатнинг бошидур, илм ишларининг қивоми (устуни) ва низоми (тартибга солувчисин)дур».

Ҳазрати Имоми Аъзам айтибдурларки, «Киши ҳадис ўрганиб, фикҳ ўрганмаса, даволарни йиғиб, табиб келмағунча фойдасини билмағон каби турур. Зероки муҳаддис (ҳадисчи) ҳам фақиҳ бўлмаса, ҳадиснинг даркорлик ерини билмайдур».

Имоми Аъзам айтибдурларки, «Ўзунг учун гуноҳ йиғма ва меросхўринг учун мол йиғма».

Бир кун ўғуллари Ҳаммод кўп кишиларга имом бўлуб, намоз ўтамоқ бўлди. Ҳазрати Имоми Аъзам қаттиғ ушлаб олиб, бошқа кишини имом бўлғил, дедилар. У одам имом бўлуб намоз ўқулди.

Сўнгра Ҳаммоод айтди: «Эй ота, мени уялтурдингиз». Ҳазрати Имоми Аъзам айтдилар: «Эй ўғлум, балки сени уялтурмоқдан сақладим, зероки бир киши десакки, Ҳаммооднинг ортида ўқулгон намозни иъодат қилинглари (яъни қайта ўқинглари). Сўнгра бу ҳодиса китобларга ёзилиб, ору номуси қиёматғача келур эрди. Ҳоло андоғ уялиш сенга йўқдур».

ҚОЗИЛИК БИРЛА МУТАВАЛЛИЛИҚКА УНАМАҒОНЛАРИ БАЕНИ

Рабиъ айтибдурки, «Ироқнинг ҳокими Ибн Ҳубайра мени Имоми Аъзамни олиб келғоли юборди. Бани Умайянинг энг охириги хилофати (халифлик) замони эрди. Мен бориб олиб келдим. Ибн Ҳубайра Ҳазрати Имоми Аъзамни байт ул-мол (подшо хазинаси)га хазиначи ва мутавалли (бошқарувчи) бўлмақларини ўтунуб эрди, ибo қилиб унамадилар. Сўнгра аччиғидан неча қамчин урди. Ҳикояси шулки, Ибн Ҳубайра Ироқда ҳоким эрди. Ироқда фитна пайдо бўлғондан сўнгра уламо ва фуқаҳо (фақиҳ) ларни йиғиб, ҳар қайсиларига лойиқ ўз амалларидан берди. Алар қабул қилдилар. Аммо Имоми Аъзам ҳазратларини байт ул-молга нозир ва мутавалли қилмоқ бўлди. Байт ул-молдан ҳар нарса чиқса, Имоми Аъзам муҳр ва имзолари бирла чиқмоғи лозим бўлсун, деди. Имоми Аъзам унамадилар. Ҳоким унамасангиз урарман, деб онт ичди. Фуқаҳо ҳазратлари йиғилиб айтдиларки, «Бизлар сизни хайрихоҳингиз ва биродарларингиз эрурмиз. Сизнинг ҳалокингизни хоҳламағоймиз. Ҳаммамиз ҳам қабул қилғон амалларинизга рози эмасмиз, балки корҳан (ночор) унабдурмиз, сиз ҳам унағойсиз». Имоми Аъзам айтдилар: «Мен ҳаргиз унамағойман, ҳоким ҳар на қилса қилғой, мен бу ишга кирмағойман»,— деб онт ичдилар. Сўнгра икки ҳафта қамаб, бир неча кунғача неча қамчин урди. Сўнгра Ибн Ҳубайра хафа бўлуб, Ҳазрати Имоми Аъзамга жавоб берди. Имоми Аъзам отларига миниб, тўғри Маккаи Мукаррамага бориб турдилар, санан ҳижрий (ҳижрий йили) юз ўттуз эрди. Сўнгра хилофат (халифалик) Бани Умайядан аббосиларга ўтди. Мансурнинг хилофати замонида яна Куфага келдилар. Мансур Имоми Аъзам ҳазратларини кўн таъзим ва икром қилди. Бир чўри бирла ўн минг танга бермоқ бўлди. Ҳазрати Имоми Аъзам ибo қилиб унамадилар.

Бир ривоятда бордурки, Ибн Ҳубайра Пайғамбар алайҳис саломни тушида кўрди. Пайғамбар алайҳис салом айтдилар: «Бир гуноҳсиз олим умматини урмоқдан кўрқмайсанму?». Сўнгра кўрқуб Имоми Аъзамни озод қилди.

Ҳазрати Имоми Аъзам дебдурларки, «Онамни бу урулмоғини англаб хафа бўлғони шаллоқ егонимдан ҳам менга ортуқча бўлди».

Аҳмад бин Ҳанбал ҳазратлари Ҳазрати Имоми Аъзамни шаллоқ егонларига ачиниб, раҳмлари келиб, музокара қилур эдилар.

Имоми Аъзам бирла Мансур ораларида яна бу каби воқеа бўлди. Ҳикояси шулки, Ибн Абу Лайло Куфада қози эрди, вафот топди. Мансур айтди: «Куфа адл (адолат) қилғувчи қозидан холи қолди. Эмди уламолардан бирини илғаб қози қилмоқ керак». Абу Ҳанифа, Мисъар, Саврий ва Шарик бу тўрт уламони олиб келин-сун, деб буюрди. Хизматчи сарбозлар бориб, ул тўрт уламони Куфадан чиқариб, Бағдод йўлига солдилар. Суфён Саврий йўлдан қочди. Уч уламо қолдилар, булар Бағдодга дохил бўлиб, Мансур ҳузурига кирдилар. Мисъар аввалан биринчи бориб ўзини телбаликга солиб, Мансур ҳузуридан ҳайдалиб қутулди. Сўнгра Мансур Имоми Аъзамга, қози бўлунг, деди. Имоми Аъзам қозиликни ўҳдасидан чиқолмайман дедилар. Мансур, қози қилурман, деб онт ичди. Имоми Аъзам ҳам қози бўлмайман, деб онт ичдилар, балки икковлари ҳам онт ичмакларини такрор қилдилар. Бу муомалада дарбон (эшик оғаси) Рабиъ афанди ҳозир эрди. Имоми Аъзамга қараб айтди: «Кўрунги, амир ул-мўъмининг онт ичдилар, қозиликни қабул қилинг». Имоми Аъзам айтдилар: «Амир ул-мўъминининг каффорат қасам* бермак учун мендан кўра бойроқ турур». Сўнгра Мансурнинг аччиғи келиб, қамағоли буюрди.

Яна иккинчи кун чакриб, қози бўлунг, деб буюрди. Имоми Аъзам яна, қозилик қилмайман, деб жавоб бердилар. Мансур, ялғон айтурсуз, деди. Имоми Аъзам айтдилар: «Эй амир ул-мўъминининг, андоғ бўлса ялғончи кишини шарияти фарройи исломия (исломнинг ёрқин шарияти) учун қози қилмоқ бир буюк зулм турур. Сизга лозимдурки, бу каби ишлардан қаттиғ парҳез қилгайсиз».

Сўнгра Мансур яна қамағоли буюрди. Шарик жаноблариға, сиз қози бўлунг, деди. Бу киши қабул қилиб, қози бўлдилар.

Муҳаррири фақир (камтар муаллиф) айтурки, бу замонда қозилик учун ҳар эллиқбоши ва бойларни кўруб илтимос қилмоқдан ва ақча сарф қилмоқдан парҳез қилмай, кўп уламо ном кишиларнинг оғзининг суви оқиб, талаб этмоқда ва улуғ қиммат тўн кийиб, от миниб, одамларни еридан туруб салом бермакларига сарфи масоъий (ҳаракат) этмоқдадурлар. Имоми Аъзам ҳазратлари бўлсалар ҳибс (қамоқ) хона ичра ўлмакни ихтиёр қилиб, қозиликни ихтиёр қилмадилар, раҳматуллоҳни алайҳи раҳматан восийатан.

ҚИРОАТ ИЛМИНИ АХЗ ҚИЛҒОН (УРГАНГАН)ЛАРИНИНГ БАЁНИ

Имоми Аъзам қироатни етти қурро (қорилар)нинг бири имом Осимдан таълим олғондурлар. Таҳқиқ сўз шулдур, мундан бошқа душманлар тўқуғон сўзларға қулоқ солмоқ хатодур. Хулоса, Имоми Аъзам ҳазратлари қироатлари қироати мутавотирот** бў-

* Каффорат қасам — қасамни бузиш учун қилинадиган чора.

** Қироати мутавотирот — қонда ва одат бўйича ўқиб келинаётган қироат.

лур, қироати шоззадан* покдур, зероки қироатда устодлари Имом Осим ҳазратларидур. Бу эса ҳар ҳанафийға тавотуран (одатийлиги билан) маълумдур.

ҲАДИС ИЛМИНИ АХЗ ҚИЛҒОН (УРГАНГАН)ЛАРИНИНГ БАЕНИ

Тўрт минг аниммаи тобеъин (тобеъин имом) устодлардан ҳадис ахз қилғондурлар.

Исроил бин Юнус дебдурки, «Абу Ҳанифа кўп яхши кишидур, зероки ҳам ҳадисни фикҳи ила яхши ёд қилғондур. Фикҳни ҳадисга тўғрилаб кўп таҳқиқ қилур ва ҳадисдаги фикҳни бошқалардан яхшироқ билур».

Имом Абу Юсуф дебдурларки, «Ҳеч ким тафсири ҳадисқа ва аҳодисдан асрори фикҳия (фикҳ сирлари) ва фикҳия нукта (нозик томон)ларини топиб чиқаришқа устодим Ҳазрати Имоми Аъзамдан олимроқ йўқдур. Бу бобда бу кишидан донороқ кимарсани кўрмабдурман».

Яна Имоми Абу Юсуф дебдурларки, «Кўп масалаларға муҳолифат қилдим, сўнгра хўб фикр қилиб боқсам Ҳазрати Имоми Аъзам кетган йўл охирагча нажотлироқ бўлуб кўрунди».

Яна Имом Абу Юсуф дебдурларки, «Кўп бўлур эрдик, ҳадисдан баҳс ва мунозара қилур эрдик. Аммо Имоми Аъзам ҳазратларининг ҳадиси саҳиҳ (тўғри ҳадис)да ўзумдан донороқ топар эрдим. Ҳар масаладаким, Имоми Аъзамнинг сўзлари содир бўлса, ул вақт Куфа уламоси ораларида доир бўлур эрди. Мен ҳам уламо қаторида шу қавл (сўз)ни бирор ҳадис ёки бирор асар тақвия (таъкид) қилурмукин, деб ахтарур эрдим. Кўп бўлур эрдик, бир қавл (сўз)лариға икки, балки уч ҳадис топар эрдим».

Бир кун Ҳазрати Имоми Аъзам Аъмаш ҳазратлари олдида эрдилар. Имом Аъзамдан одамлар бир неча масалани сўрдилар. Имом Аъмаш Имоми Аъзам тарафлариға қараб, на дерсиз, дедилар. Имоми Аъзам тўғри яхши жавоблар бердилар. Имом Аъмаш айтдилар: «Ё Абу Ҳанифа, бу жавобларни на ердан топдингиз?» Имоми Аъзам айтдилар: «Ўзингиздан ривоят қилғон ҳадислардан топдим». Сўнгра кўп ҳадисларни Имоми Аъмаш тариқлариға мувофиқ баён қилдилар. Сўнгра Аъмаш айтдилар: «Барақаллоҳу фийка²⁷, мен қирқ кунда ривоят ва таҳдис қилғон (сўзлаб берган) ҳадисларни сиз бир соатда баён қилдингиз, бу ҳадисларға бу каби амал қилғонингизни гумон қилмаб эрдим». Сўнгра фуқаҳоларға қараб айтдилар, сизлар табиб турурсизлар, бизлар сайд қилғувчи муҳаддислар эрурмиз. Аммо Абу Ҳанифа ҳам табиб ва сайёд турур.

Муҳаррири фақир (камтарин муаллиф) айтурки, «Сўз кўп эрди, қисқа қилдим».

* Қирати шозза — нотўғри, қондаги амал қилинмаган қироат.

ВАФОТЛАРИ САБАБИНИНГ БАЕНИ

Мансур, қози бўлунг, деди. Имоми Аъзам унамадилар. Айтдиларки, «Ислом шаҳрига қозикалон бўлмоқни ўхдасидан чиқолмағойман». Мансур ҳибс (банди) қилди, бир киши юбордуки, «Агар қамогдан қутулмоқни яхши кўрса, қозикалонликни қилгой». Имомни Аъзам унамадилар. Модомки, унамас эрдилар. Мансур қаттиғ азоб бермакни ошурур эрди. Ҳаттоки ҳар кун чиқариб ўн қамчин урдурур эрди ва бозорларда сазойи қилиб айлантурур эрди. Бора-бора емак, ичмаklarини сиқаберди. Хулоса, ўн кунгача шу азоб бермак тараққийда эрди.

Сўнгра Имоми Аъзам Тангри Таъолога ёлбориб дуо қилдилар ва кўп йиғладилар. Беш кун шу дуо ва муножотдан сўнгра вафот топдилар. Қачонки ўлмаklarини билдилар, саждага бош қўйдилар. Саждада муборак руҳлари бадани шарифларидан чиқиб, аъло илайийнға парвоз қилди.

Бир жамоа ривоят қилибдурларки, Мансур бир пиёлаға шароб солиб, Имоми Аъзам жанобларига берди. Имоми Аъзам билдиларки, анда оғу (заҳар) бордур. Ичмакдан чекилдилар, айтдиларки, «Билиб туруб, ўз нафсимни ҳалокига иъона (кўмак) қилмасман». Мансур зўр бирла йиқитиб, оғзларига қуйдирди. Заҳар ичга кетиб, Мансури мақхур* олдида оламдан ўтдилар.

Муҳаррири фақир (камтарин муаллиф) айтур: «Кўрунғ халифаларимиз зулм ва жафосинингким, уламоий уммат ҳақи шўдурму? Бинобарин ислом давлати инқирозға учради. Энди Аллоҳ Таъоло ўз лутфи бирла ислоҳ қилсун».

Баъзилар айтибдурларки, қозиликни ўтамоғойлик мунча қаттиғ азоб бериб ўлдурмакға сабаб бўлмаса керак, бир бошқа сабаб бордур. Сабаб шулки, Имоми Аъзам ҳазратларининг баъзи душманлари Мансури мақхурға айтдики, «Абу Ҳанифанинғ мол ва давлати кўпдур, обрў ва эътибори одатдин ташқари ҳаммаға писанд (ёқимли) ва аржуманд (азиз)дур. Басранинғ ташида Иброҳим бин Абдуллоҳ бин Ҳасан бин Али разияллоҳу Таъоло анҳум бордур, Абу Ҳанифа ўшал Саййид Иброҳимни ҳалифа бўлмағи учун оҳиस्ता-оҳиस्ता саъй этмакдадур».

Мансури мақхур ва халифан мағрур бу дағдағани англаб

* Мансури мақхур — қаҳрга учраган Мансур.

қўрқди. Имоми Аъзам ҳазратларини ўлдурмоқ хаёлига тушди. Бағдодға чақирди. Бирдан ўлумлариға жасорат қилмасдан қозиликға буюрди. Мансури мақхурға Имоми Аъзамни қозилик қилмаслари маълум эрди. Ани баҳона қилиб ўлдурмоқ бўлди, анинг учун ҳар на қилса қилди.

ВАФОТЛАРИ ТАРИХИНИНГ БАЕНИ

Уламолар иттифоқ қилибдурларки, Ҳазрати Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳи 150 ҳижрийда 70 йил умр кўруб оламдан ўтдилар. Зероки таваллудлари 80 ҳижрийда эрди.

Бу аснода Имоми Молик ва Имоми Шофиъий ва Имоми Аҳмад бин Ҳанбал ҳазратлари тарихларини ёзмоқни муносиб кўрдим. Баёни шулки, Имоми Молик 90 ҳижрийда туғулуб 89 йил тириклик қилиб 179 ҳижрийда вафот топдилар. Имоми Шофиъий 150 ҳижрийда туғулуб, 54 йил тириклик қилиб, 204 ҳижрийда вафот топдилар. Имоми Аҳмад бин Ҳанбал 164 ҳижрийда туғулуб, 77 йил тириклик қилиб, 241 ҳижрийда оламдан ўтдилар.

ҲАЗРАТИ ИМОМИ АЪЗАМНИНГ ТАЖҲИЗ (ДАФН)ЛАРИНИНГ БАЕНИ

Қачонки, Имоми Аъзам оламдан ўтдилар, беш киши ҳибс (қамоқ) хонадан ювадурғон ерға келтурдилар. Бағдод қозиси Ҳасан бин Умора ювди. Абу Рижо Абдуллоҳ бин Воҳид ал-Ҳаравий сув қуйди. Ҳасан бин Умора ювмакдан фориг бўлғоч, Имоми Аъзамни муборак жасадлариға боқиб дедикки, «Сени Тангри Таъоло раҳмат қилғойки, ўттуз йил ифтор қилдинг, қирқ йил кечалари ухласдан ибодат қилдинг. Бизлар ичра ҳаммамиздан фақирроқ, обидроқ, зоҳидроқ, хисоли ҳамида (хуш хислат)ларға жомеъроқ (эгароқ) эрдинг, яхшиликлар ва суннат ила қабрға кетадурсан ва сендан кейин қолғонлар ҳам сенга тобеъ бўлурлар!».

Ювиб бўлмасдан, Бағдод халқидан кўп одам йиғилдики, ҳисобини Аллоҳ Таъолодан ўзга билмас эрди. Гўёки малоикалар одамларни чақирдилар. Хулоса, намози жанозаларини ўтамакға сонсиз халойиқ йиғилди. Баъзилар эллик минг киши мўлжар қилдилар ва баъзи андан ошуқроқ қиёс қилдилар. Салоти жаноза (жаноза намоз)лари олти бор қайта-қайта ўқулди. Энг охирги намози жаноза ўтамак ўғуллари Ҳаммод келиши бирла эрди. Одамнинг кўплигидан намози дигар (аср) сўнгиғача дафн қилмоқ муяссар бўлмади. Йигирма кунгача одамлар тўда-тўда бўлиб, қабри шарифлари узра намози жаноза ўқудилар.

Ҳазрати Имоми Аъзам васият қилиб эрканларки, мени Ҳайвурон қабрининг кун чиқиш тарафиға қўйўлғой. Зероки ери пок

бўлуб, мағсуба* эмасдур. Ҳар шаҳардаги катта уламо ва мужтаҳидлар вафотларини эшитиб, афсус қилиб, баъзилари айтдиларки, «Оламдан бир катта илм дарёси кетди». Ва баъзилари айтдиларки, «Илмнинг равшан нури Куфадан ўчди. Эмди Ироқ аҳли ҳаргиз бу каби нурни кўзлари кўролмағой».

Жаноб Амир Султон Абу Саъид ал-Муставфий ал-Хоразмий Ҳазрати Имоми Аъзам қабри шарифлари узра кўп муддатдан сўнг бир катта гумбаз бино қилдилар ва яна муборак қабрларини ёнига бир яхши мадраса ҳам бино қилдилар, жазааҳуллоҳу ҳайран²⁸.

ВАФОТЛАРИДАН СЎНГ ҲОТИФ (ҒОЙИБ)ДАН ЭШИТИЛГОН СУЗЛАР БАЕНИ

Мустажобуд-даъават (дуоси қабулда бўлган) жаноб Садақа ал-Муғобирий дебдурларки, «Ўзум кечалар қабристонда эрдим. Имоми Аъзам ҳазратларини қабрга дафн қилгондан сўнг уч кеча пайдарпай бу таъсирлик шеърни ҳазин овоз бирла эшитдим, аммо ҳеч ким кўрунмас эрди. Шеър будир:

Заҳаба-л-фиқҳу фало фиқҳа лакум,
Фаттафуллоҳа ва қуну халафа.
Мота Нуъмону фа манзааллази,
Йуҳйил-лайла изо мо сижафа.

Таржимаси будур: «Фиқҳ кетди, эмди сизга фиқҳ йўқ, ёлбориб Тангрига бўлғойсиз халаф, ўлди Нуъмон ул фақиҳи муттақий, тиргузарди кечани вақти сижаф».

Баъзилар дебдурларки, «Ҳазрати Имоми Аъзам оламдан ўтган кечаси жинлар жамоалари кўп йиғладилар, ҳатто юқоридаги шеър ҳасратомиз овоз бирла эшитилур эрди, кўп кишилар эшитдилар. Аммо ҳеч ким кўрунмас эрди, балки кўп йиғиннинг товуши яхши таъсир бирла маълум бўлур эрди фақат».

ҚАБРИ ШАРИФЛАРИНИ АЙММАИ УЛАМО (УЛУФ ОЛИМ)ЛАР ОДОБ ИЛА ЗИЁРАТ ЭТМАҚЛАРИНИНГ БАЕНИ

Махфий қолмасунки, Ҳазрати Имоми Аъзам қабри шарифларини ҳамиша мужтаҳидлар, олимлар ва ҳожатманд кишилар зиёрат қилиб, шу қабри муборак олдида Аллоҳ Таъолодан тилагон ҳожатлар раво бўлмақда турур. Имоми Шофиъий дебдурларки, «Қачонки Бағдодга келдим, Абу Ҳанифа қабри шарифларини зиёрат қилиб, баракот ҳосил қилғоли келдим. Менга бирор ҳожат пайдо бўлса, Имоми Аъзам мазори шарифларига бориб, икки ракат намоз ўтаб, Худодин тиласам, муродим Имоми Аъзам ҳурматларидин тез ҳосил бўлур».

Пушида (яширин) қолмайғайки, масалан, бир киши саховат

* Мағсуба ер — ноҳақ босиб олинган ер.

бирла карамини бирор кишига бир нима бериб исбот қилмаги зоҳирроқ турур. Анданки, мен саховатликман, деб изҳор қилгай, зероки феъл (иш) далолати вазъ (пайдо қилишга далил) дур ва қавл (сўз) далолати ақлий турур. Маълумки, феълга тахаллуф (хилофлик) ва ўзгармоқ йўқдур. Аммо қавл (сўз)га тахаллуф ва ўзгармоқ андишаси жорий ва мумкин турур. Бир катта зотнинг таъзини андоғ бўлурки, ул зотдан уялиб ва адаб сақлаб ҳузурни шарифида сўзини хилофида бир иш қилмоқ жойиз бўлмагай, балки беадаблик бўлғой. Ул катта зотни бу таъзим борасида ҳаётини ила мамот (ўлим)ни баробардур. Ҳаётини ила мамотиға бир йўсунда адаб сақланур. Бинобарин, Имомни Шофийий жаноблари Ҳазрат Имомни Аъзам мазорни шарифларида тоғи намозини ўтаб, қунутни* ўқумай, «бисмиллоҳир раҳмонир раҳим»ни ҳам жаҳран ўқумадилар. Ҳолбуки Имомни Шофийий мазҳабларида намозни бомдодға қунутни ўқумоқ ва бисмиллоҳни жаҳр қилмоқ керак эрди. Бир киши сўрдикки, «На учун мундоғ қилдингиз?» Жавоб бердиларки, «Бу қабр эгаси учун адаб сақладим».

Ибн ул-Муборак жаноблари Имомни Аъзам мазорлариға ҳозир бўлуб, айтдиларки, «Е Абу Ҳанифа, раҳимакаллоҳ²⁹ (Аллоҳ сенга раҳматини сочсин!) Иброҳим ан-Наҳаийи ва Ҳаммод бин Сулаймон халаф (ўринбосар) қўйуб вафот топдилар, сиз кимни халаф ва жойинини қўйдингиз, ер юзида сизға халаф йўқдур?» Сўнгра кўп йиғладилар.

Ҳасан бин Умора зиёратлариға келиб айтдиларки, «Е Абу Ҳанифа, сиз бизларға ўтқон мужтаҳидлар ҳазратларидан халаф (ўринбосар) эдингиз. Аммо сиз халаф қўймадингиз. Агар илм учун сизға халаф топилса ҳам вараъ (поклик) ва парҳез учун топилмағой, илло битавфиқиллоҳни Таъоло.

* Қ у н у т — намозда ўқиладиган дуо.

КУРУЛҒОН ТУШЛАРИНИНГ БАЕНИ

Ҳазрати Имоми Аъзам Аллоҳ Таъолони тўқсон тўққуз бор кўрдилар ва орзу қилдиларки, агар юз навбат кўрсам, сўрар эрдимки, Худовандо халойиқ нима ила азобдан нажот топарлар? Сўнгра Аллоҳ Таъолони кўрдилар, савол қилиб жавоб топдилар.

Азҳар бин Қайсон дебдурки, «Расул саллаллоҳу алайҳи васалламни тушумда кўрдумки, Абу Бакр ила Умар разияллоҳу анҳумо орқаларида эрдилар. Икковларига айтдимки, «Расул алайҳис-саломдан бир нима сўрасам бўлурми?» Айтдилар: «Оҳиста сўрғил». Сўнгра Пайғамбар алайҳис-саломдан сўрдумки, «Абу Ҳанифанинг илми нечукдур?» Айтдиларки, «Абу Ҳанифанинг илми Ҳизр алайҳис-салом илмидан очилғондур».

Яна Азҳар дебдурки, «Тушумда кўрдумки, бирин-бирин осмондан уч юлдуз тушди. Кўрдумки, бири Абу Ҳанифа, иккинчиси Мисъар, учинчиси Суфён Саврий турур. Бу тушумни Муҳаммад бин Муқотил жанобларига айтдим. Инглаб дедиларки, Уламо ерининг юлдузи турурлар».

Фазл бин Халид жаноблари дебдурларки, «Набий алайҳис-саломни тушумда кўруб сўрдумки, «Ё Расулаллоҳ, Абу Ҳанифа илмига на дерсиз?» Айтдилар: «Абу Ҳанифа илми андоғ илм турурки, халқуллоҳ (Аллоҳ халқи) анга муҳтож эрур ва ҳар уммат андан баҳра элтур».

Мусид бин Абдурахмон Басрий дебдурки, «Маккан Мукаррамада руки ила мақом орасида сўбҳдан илгари уйқуда эрдим. Расул алайҳис-саломни тушумда кўруб сўрдумки, «Ё Расулаллоҳ, Куфадаги Нуъмон бин Собит қандоқ киши турур, илмидан ахз қилсам (олсам) бўлурму?» Расул алайҳис-салом айтдиларки, «Ул кўп яхши киши турур, илмидан ахз эт ва илми ила-амал қил». Мусид дебдурки, «Уйқудин туруб, Тангри Таъолоға истиғфор қилдим, Чунки Нуъмон бин Собитни ямон кўрур эрдим. Илгари мендан содир бўлғон ҳар на носазоларга тавба қилдим».

Ал-устод Абу Жаъфар ал-Қонний аш-Шофий дебдурки, «Тушумда Расул саллаллоҳу алайҳи васалламни кўруб сўрдумки, «Анмаи киром (улуғ имомларнинг) ихтилофлари нечукдур?» Айтдилар: «Ҳар қайсиен ул ижтиҳодида мусиб, яъни савобни

топқондурлар. Айтдим: «Ё Расулаллоҳ, Абу Ҳанифа айтурки, икки мужтаҳид ҳам мусиб турурлар, ҳолбуки Ҳақ бирдур. Ва Шофиъий айтурки, икки мужтаҳиднинг бири мусиб, яна бири мухтий, яъни хато қилғувчи, лекин хатоси афу бўлур». Расул алайҳис-салом айтдиларки, икковларининг ҳам сўзлари ҳақ турур. Маънан (маъно жиҳатидан) икковларининг сўзлари бир-бирига яқин, лафзан (гапирганда) икки сўз бир-бирига мухолиф (тескари) кўрунур. Айтдим: «Ахз қилмоқ (ўрганмоқ)га қаю бирларини мазҳаблари авло (соз) турур?» Расул алайҳис-салом айтдиларки, «Икки мазҳаб ҳам ҳақликда баробардур».

Баъзи ҳанбалий аймма (имом)лари Набий алайҳис-саломни тушида кўруб айтдиларки, «Ё Расулаллоҳ, мазҳаблардан баён қилғойлар». Айтдилар: «Мазҳаблар тўрт турур. Биринчи Абу Ҳанифа, иккинчи Шофиъий, учинчи Аҳмад ва тўртинчи Молик».

Муҳаррири фақир айтурки, сўз кўп эрди, ҳомили (кераклиси)ни таржима қилдук, зероки бизни расмий туркистонликларимиз андак хуш иборат, қийин сўзга тушунмаслар. Бизнинг аризамиз ҳамма эр ва хотунларга Ҳазрати Имоми Аъзамнинг ҳамиди (хуш) хислатларини билдуруб, ихлосларини кашшиш (жалб) қилмоқдур. Бинобарин, ўз содда шевамизда ёзилди. Оре, кўп арабий ва форсий иборалар зийнаторойи калом (сўзга зийнат берувчи) бўлдики, гўё булар ўзбекча қаторида бўлуб, худди ўзбек тили бўлғондур. Бу шеванинг нўғайларга ёқмаслигидан андиша қилмаймиз, чунки аларнинг ирод (танқид)и беўрундур.

ИЛМ ХОТИМАСИНИНГ ШАРОФАТИ ВА ФАРЗИЙЯТИДА

Ҳазрати Имоми Аъзамнинг мундоғ улуғликлари илмнинг шарофатидан турур. Керакки аҳли ислом авлоди ота-оналарининг ҳаммият ва ғайрати диниялари соясида ҳамма улуғи исломия (ислом илмлари)ни фурсат ўткармасдан ўқуб билғайлар, токи исломни барқарорлиғига сабаби ягона ва ақвоми ижросига ходими фарзона (ботир) бўлғойлар ва ўзлари ҳам иззат камолида тирклик қилғойлар. Зероки ўз аҳлини кўп азиз қилур, ҳатто подшоҳлардан ҳам улуғроқ қилиб, чироғи олам ва муқтадойи бани Одам (Одам авлодининг улуғи) этар.

Шеър:

Инна-л-мулука йахкумуна ала-л-вара,
Ва ала-л-мулуки ла-тахаққуму-л-уламо.

Яъни, подшоҳлар халқуллоҳ (Аллоҳ халқи)га ҳукм ва фармон қилурлар. Аммо уламолар подшоҳларга ижройи аҳком (ҳукмларни ижро қилиш) ва фармони вожиб ул-изъон (фармонларни бажаришни шарт) қилурлар.

Абул-Асвад ҳазратлари айтибдурларки, «Ҳеч бир нимарса

илмдан азизроқ эмасдур. Қуръонни Масжидда бордурки, «Атиъул-лоҳа ва атиъу-р-расула ва ули-л-амри минкум». Ули-л-амрдан мурод уламо турурлар, яъни итоат қилинглар Тангри Таъолоға ва анинг пайғамбарига ва уламоға».

Шеър:

Иннама-л-илму ли-арбобиҳи,
Ва ли-атайин лайса лаҳал-ъазлу.

Яъни, илм ўз аҳлиға беазл (амалдан тушмайдиган) подшоҳлиқдур. Эмди илмнинг динга керакли миқдорини ўрганмак фарзи айн турур ва андан ортуқ миқдорини бошқаларнинг манфаати учун ўрганмак фарзи кифоядир, қалб илми била фикҳға мутабаҳир (билим доираси кенг) ва фатво берғувчи бўлмак мандуб* ва маҳбубдур. Аммо фол илми, рамл ва сеҳр каби илмларни ўрганмак ҳаромдур.

Шеър:

Ва хайру улумин илму фикҳин ли-аннаҳу,
Йақуну ила кулли-л-улуми тавассула.

Яъни, ҳамма илмлардан фикҳ илми яхшироқдур. Зероки фикҳ илми ҳамма илм сари йўлбошчидур. Балки тамини идомаи ҳаёти одамият (одам ҳаётининг давомини таъминловчи) ва ҳифзи ва-зойнфи башарият қилиб (башарият вазифасини сақловчи), ҳеч бир нафар авлоди башарға заррадек зарарни раво кўрмасдан қиёматғача ҳамма умматға яхши-яхши хизмат қилғувчидур. Фикҳ шарияти гарройи исломия (ислом ёрқин шарияти)нинг асос ва мадоридур. Балки фикҳ ҳамма ишларни зеби ибтидоси ва ҳусни хотимақоридур.

Аллаҳум-марзуқна улума-д-дини би-ҳурмати хотиму-л-мурса-лина саллаллоҳу аъала алайҳи ва ало олиҳи ва асҳобиҳи ва уламоу умматиҳи ажмаъин мо таъқаба-з-занну ва-л-йақину³⁰.

Алҳамду лил-лоҳи рабин-носи ало хиттоми ҳоза-л-китоби талаълаъа ҳазан-нибрасу.

Баъда фарағид-дарси фи-мадрасати саййидина Қусам бин Аббос.

Йавмал — арбаъа авохиру жумадил-ахир саната 1333 ҳижрийа* ало соҳибихи алфа алфин салотин ва таҳиййатин фаннаҳу саййид ул-анбиёи ва хайр ул-бариййа³¹. Таммат.

* М а н д у б — ёқимли, севимли бўлиш.

** М е л о д и й бўйича 1914 йил.

ИЗОҲЛАР

1. Барча ишларимни ул абадий барҳаёт (Аллоҳ)га ҳавола этаман, зеро, у барча жонзотларнинг рабби ва барча мавжудотларнинг яратгувчисидир. Унинг марҳамати ва карами ила билганлар зикр қилаётган ва билмаганлар унинг зикридан маҳрум қолган олқишлар билан Аллоҳ яратганларнинг энг аълоси бўлмиш жанобимиз Муҳаммадни, унинг насабини, саҳобаларини, умматларининг уламоларини доимо олқишласин. Омин, эй оламлар Парвардигори.

2. Эй Худоё Худовандо, бизни Ҳабибинг алайҳис саломнинг нуфузи ҳаққи ҳурмати ислом ҳукмларига ва мазкур имомнинг фиқҳи қонун-қоидаларига амал этувчи қилгил ва бизни ушбу ҳукмларни ижро этишда билувчиси ва хизматчиси қилгил.

3. Аллоҳ уни раҳмат қилсин, бизни эса унинг илмлари ила баҳраманд қилсин.

4. Уларга эъгулик билан эргашганлардан Аллоҳ рози, улар эса Аллоҳдан рози. Аллоҳ уларга тагидан анҳор сувлари оқадиган соя-салқин жаннат боғларини яратиб қўйибдики, токи улар унда абадул-абад бўлсинлар. Бу улуг иноятдир.

5. Аллоҳнинг марҳамати уларнинг барчасига бўлсин, зеро улар ислом аҳлининг устозлари ва диннинг ҳомийларидирлар..

6. Эй Худоё Худовандо, бизни унинг фиқҳи ва бошқа илмлари билан ризқлантиргил.

7. Бизга Нуъмоннинг зикрини қайтар, дарҳақиқат унинг зикри гўёки мушк кабидир, уни тақрорлаган саринг ҳиди ёйилиб бораверади.

8. Ҳасад тузоғига тушишдан сабр қил, зеро сенинг сабринг уни маҳв этади. Олов (ҳасадчи) ўзини еб қўяди, магар ейишга бирор нарса топилмаса.

9. Эй Худоё Худовандо, бизни собит қадам қилгил, имомимизнинг мухлиси ва ошиғи қилгил, зеро ул зот баракат чашмаси ва саодат хазинасидир. Омин ва яна Омин.

10. Эй Худоё Худовандо, унга тақлид этишда бизни мудом қилгил ва унинг тақлидчилари сафи орасида муқим қилгил.

11. Эй Худоё Худовандо, исломни абадий қилгил ва ҳукмларга ривож бергил.

12. Эй Худоё Худовандо, бизни имтиёзли кишилардан қилгил.

13. Эй Худоё Худовандо, Ҳабибинг алайҳис-салом нуфузи ҳаққи ҳурмати у қолдирган меросни нурафшон эт ва хотирасини боқий қил.

14. Худоё Худовандо, бизга уни илмларининг баракатларини бергил.

15. Қуръондаги «Қамар» сурасидан 46-оят «Балки қиёмат куни ул мушрикларнинг азоб бирла ваъда этилган кундир ва қиёмат азоби дунё азобидан қўрқинчилюқ ва қаттиқроқдир ва ҳам аччиқроқ ва нохушроқдир».

16. Аллоҳ бизга марҳамат қилди ва бизни иссиқ шамолдан асрайди.

17. Эй Худоё Худовандо, бизларга фойдали илм ва ўткир фаросат ато қилгил.

18. Қуръондаги 99-сура, яъни зилзила сурасининг бошланиши.

19. Золимлар қилаётган ишдан Аллоҳ беҳабар, деб ўйламаңглр.

20. Эй Худоё Худовандо, муслимларнинг имоми ҳаққи ҳурмати бизни ўзингга итоткорлардан қилгил.

21. Гувоҳлик берманким, Аллоҳдан бошқа Аллоҳ йўқдур ва яна гувоҳлик берманким, Муҳаммад алайҳис-салом унинг бандаси ва элчисидир.

22. Насронийлар ҳақ эмаслар.

23. Яҳудийлар ҳақ эмаслар.

24. Эй Худоё Худовандо, бизни имомимизнинг фиқҳи бирла ризқлантиргил.

25. Агар адолатсиз бўлиб қолишдан ҳавфсирасанглар, у ҳолда битта.

26. Эй Аллоҳ, бизни илми ва дарсни сотишдан ва сотиб олишдан асрагил.

27. Сенга Аллоҳнинг баракати бўлсин.

28. Аллоҳ унга яхши мукофот берсин.

29. Аллоҳнинг раҳми сенга бўлсин.

30. Эй Худоё Худовандо, бизни охир замон Пайғамбари — унга Аллоҳ Таъолонинг олқиши ва раҳмати бўлсин, унинг оиласи, саҳобалари ва умматларининг уламоларини барчаси ҳаққи ҳурмати гумонсирашни ҳақиқий илм билан аламуштирган дин илмлари билан ризқлантиргил.

31. Барча мақтовлар одамларнинг Парвардигорига хосдир. Ушбу китоб ниҳоясида ва бу фонуснинг жилвасида Сайидимиз Қусам бин Аббос мадрасаси таҳсилдан фориг бўлгандан сўнг 1333 ҳижрий йили жумадул-охир ойининг охирларида чоршанба куни битилди. Унинг дўстига мингларча саловот ва олқишлар бўлсин, зеро Пайғамбарлар саййиди ва покларнинг покидир.

ЛУҒАТ

адл	— ҳақиқат, тўғрилиқ
азим	— улуғ, катта
анвори шаръ	— шариат қонунининг нурлари
аркон	— арабча руки (устун, асос) сўзининг кўплик шакли
асхоб	— саҳобалар, пайғамбарнинг дўстлари
ақвол	— арабча, қавл сўзининг кўплик шакли
аҳрор	— озод, олижаноб кишилар
билъакс	— аксинча
бок	— қўрқинч, қўрқиш
валлоҳу аълам биссабов	— Аллоҳ тўғрилигини билувчидир
ганжина	— ҳазина
дастурул-амал	— кўрсатма, қўлланма
жавор	— ён, яқин, қўшни
жирга	— мажлис
эўҳд	— хужоҷўйлик
ижтиҳод	— фикҳда буюк мартабага эришиш
изни мустафавия	— Пайғамбарнинг руҳсати
илми диний	— диний илм
илми жадал	— баҳслашиш илми
ирод	— сўзлашиш
иттихоз	— қабул қилиш
ишорати Набавия	— Пайғамбар ишорати
мабсут	— муфассал, батафсил
мавзунқомат	— келишган
магар	— фақат, наҳотки
маносик	— урф, одат, йўл-йўриқлар
manoқиб	— араб. манқабат сўзининг кўплик шакли
мансух	— кўчирилган, бекор қилинган
маслаки нажот	— нажот йўли
мубтадий	— бошловчи
мужодала	— баҳс, тортишув
мужтаҳид	— фикҳ соҳасидаги улуғ имом
миллати Аҳмадия	— Аҳмад, яъни Муҳаммад пайғамбар миллати
мумтози замон	— замоннинг энг олийси
мусиб	— ҳақ, тўғри
мутаҳаққиқ	— тўғри, ҳақиқий
мутиъии фармон	— итоаткор
мухтасар	— қисқа
муқобил	— қарши, зид
муҳаддис	— ҳадис тўпловчи
наводир	— ажойиботлар
навофил	— фарзга қўшимча қилинадиган ишлар
наҳс	— ёмон
наъзу биллоҳи мин золика	— бундай ишлардан Аллоҳга паноҳ тилаймиз
нопадид	— кўринмас
носих	— кўчириб ёзувчи ёки мансух (қ) қилувчи
ол	— оила, авлод

оре
осор
рамл
раҳмати омма
рижо
разияллоҳу анҳу
сазо
самоъ
санайи ҳижрия
саркаш
сирати ҳамида
соҳиби ҳайрот
сутун
тазкор
тобеъин

улуми исломия
уммати Аҳмадия
уммати Муҳаммадия
фаройиз
фақиҳ
фиқҳ

хасойис
хилофат
хоҳарзода
шаръи шаръиат
шаҳодат
қиёс

ғалат
ғул
ҳамд
ҳаммийятпеша
ҳанафий
ҳарам
ҳиммати шаръия
ҳожиб
ҳотиф

— ҳа
— арабча, асар сўзининг кўплик шакли
— қумда фол кўриш
— авом халққа раҳмати
— умид
— Аллоҳ ундан рози бўлсин
— лойиқ
— эшитиш
— ҳижрий санада
— бўйин эгмаслик, мағрур
— яхши сифатлар
— яхшиликлар соҳиби
— устун
— ёдга солиш, кўрсатиш
— Пайғамбарни кўрган кишилар
саҳоба, уларни кўрганлар тобеъин дейилади.
— ислом илмлари
— Аҳмад, яъни Муҳаммад уммати
— Муҳаммад уммати
— арабча фарз сўзининг кўплик шакли
— фиқҳ билан шуғулланувчи киши, қонуншунос
— (араб. билиш. тушунуш) мусулмон ҳуқуқ-
шунослиги, шариат қонун-қоидаларини иш-
лаб чиқиш билан шуғулланувчи
ислом илоҳиётининг бир соҳаси
— хусусиятлар
— халифалик
— жиян (опа томонидан)
— шариат қонуни
— гувоҳлик
— масалаларни бир-бирига қиёслаш, ҳукм
чиқариш
— хато, янглиш
— ювиниш
— мақтов, олқиш
— олижаноб
— сунний мазҳабидаги киши
— муқаддас жой
— шаръий ҳиммат
— қўриқчи, посбон
— ғойибдан келадиган овоз

ФИҲРИСТИ КИТОБ

Муқаддима	3
Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим	5
Ҳазрати Пайғамбар алайҳис-саломнинг Имом Абу Ҳанифа ҳазратлари учун қилгон башорати мўъжизаи самараларининг баёни.	7
Ҳазрати Имоми Аъзамга тобеъ бўлмоқ шарофатининг баёни.	8
Ҳазрати Али каррамаллоҳу важҳаҳу қилгон дуоларининг баракати баёни	9
Ихлос ила уламои иъзом (улуғ уламолар)дан сўзламакнинг яхшилиги баёни	10
Ҳазрати Имоми Аъзам насабларининг баёни	11
Ҳазрати Имоми Аъзам туғилишларининг баёни	12
Ҳазрати Имоми Аъзам номларининг баёни	12
Ҳазрати Имоми Аъзамнинг сурат ва наътлари баёни	13
Ҳазрати Имоми Аъзамнинг тобеъийлик, яъни саҳобалардан кўрганлари- нинг баёни	14
Ҳазрати Имоми Аъзам устодларининг баёни	15
Имоми Аъзам ҳазратларидан ҳадис в фиқҳ аҳз қилгон (ўрганган) шогирдларининг баёни	15
Ҳазрати Имоми Аъзамнинг аввалги ҳолларининг баёни	16
Фатво берганлари бирла дарсгўйлуқлари ибтидоси (бошланиши)нинг баёни	19
Ҳазрати Имоми Аъзам кўрган тушлари таъбири бирла шарафининг баёни	21
Ҳазрати Имоми Аъзам халқни ўз мазҳабларига ундагонларининг баёни	21
Ҳазрати Имоми Аъзам мазҳабларининг мабний алайҳи ва асосининг баёни	22
Ҳазрати Имоми Аъзамнинг махсус сифатлари баёни.	24
Аиммаи изом ҳазратларининг Имоми Аъзамни мақтаб, сано ва таҳсин қилгонлари баёни	25
Ижтиҳодлари бирла ибодатларининг баёни	28
Хавф ва Тангри Таъолодан қўрқмакларининг баёни.	29
Тилларини бўш ва бефойда сўзлардан сақламоқларининг баёни.	29
Эҳсон ва карамларининг баёни	30
Вараъ (парҳез) ва зўҳд (художўйлик)ларининг баёни.	31
Омонат сақламоқларининг баёни	32
Ақллари кўп улуғлигининг баёни	33
Фаросатларининг баёни	33

Саволларга яхши-яхши жавоб бергонларининг баёни	35
Ҳилм бирла тамкинларининг баёни	42
Ўз касбларидан маншат қилмоқларининг баёни	45
Либосларининг баёни	46
Ҳикмат ва одобларининг баёни	46
Қозилик бирла мутаваллиликка унамагонлари баёни	48
Қироат илмини ахз қилгон (ўрганган)ларининг баёни	49
Ҳадис илмини ахз қилгон (ўрганган)ларининг баёни.	50
Вафотлари сабабининг баёни	51
Вафотлари тарихининг баёни.	52
Ҳазрати Имоми Аъзамнинг тажҳиз (дафн)ларининг баёни	52
Вафотларидан сўнг ҳотиф (ғойиб)дан эшитилгон сўзлар баёни.	53
Қабри шарифларини аймман уламо (улуғ олим)лар одоб ила зиёрат этмакларининг баёни	53
Қўрулгон тушларининг баёни	55
Илм хотимасининг шарофати ва фарзийятида	56
Изоҳлар.	58
Луғат	60

**ВЫСКАЗЫВАНИЯ О ЖИЗНИ
ИМАМА АЪЗАМА**

ВАСЛИЙ САМАРКАНДИЙ

Техник муҳаррир *Л. Жихарская*
Рассом *В. Шумилов*
ИБ № 12

Теринга берилди 30.10.91. Босишга руҳсат этилади 15.11.91 г. Босма қоғози. Адабиёт гарнитураси. Шартли б. ш. 4,0. Нашр. б. л. 4,9. Жами нусха 50000. Буюртма 1321. Боҳоси 3 с. 50 т.

РИО АП ТПК

Масъулияти чекланган жамият «Мажнунтол» фирмаси.
Ўзбекистон Республикаси Матбуот давлат қўмитатининг ижарадаги Тошкент полиграфия комбинати. 700129, Тошкент, Навоий, 30.

ЎзРФА «Фан» нашриёти босмахонасида чоп этилди. 700170. Тошкент,
М. Горький шох-кўчаси, 79.